

**РОБОТА ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ
СФЕРИ ІЗ СІМ'ЯМИ, ЯКІ
ОПИНІЛИСЯ У СКЛАДНИХ
ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ**

**Харків
2022**

**Міністерство освіти і науки України
Харківська обласна рада
Департамент науки і освіти
Харківської обласної державної адміністрації
КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХАРКІВСЬКА ГУМАНІТАРНО - ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ»
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ**

**РОБОТА ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ ІЗ
СІМ'ЯМИ, ЯКІ ОПИНИЛИСЯ
У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ**

**Навчально-методичний посібник
для здобувачів фахової передвищої освіти та першого (бакалаврського) рівня
вищої освіти**

**Харків
2022**

УДК 378.016 : 364 – 787.24 (075)

Р 58

Укладачі:

Белоліпцева Олена Василівна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної роботи КЗ «ХГПА» ХОР;

Петриченко Лариса Олексіївна, доктор педагогічних наук, професор, перший проректор КЗ «ХГПА» ХОР;

Білозерова Маріанна Вікторівна, доктор філософії з соціальної роботи, викладач кафедри соціальної роботи КЗ «ХГПА» ХОР.

Рецензенти:

Василенко Ольга Миколаївна, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи і соціальної педагогіки Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди;

Чернецька Юлія Іванівна, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної роботи Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради.

Р 58 Робота фахівців соціальної сфери із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах : навч.-метод. посіб. для здобувачів фахової передвищої освіти та першого (бакалаврського) рівня вищої освіти / уклад. : О. В. Белоліпцева, Л. О. Петриченко, М. В. Білозерова – Харків, 2022. – 78 с.

Навчально-методичний посібник «Робота фахівців соціальної сфери із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах» присвячений особливостям соціальної та соціально-педагогічної роботи із сім'ями, які не в змозі вирішити власні родинні проблеми самостійно та потребують допомоги, особливостям технологій роботи фахівців соціальної сфери з такими сім'ями. Значну увагу приділено теоретичним основам практичної роботи із сім'ями в різні історичні періоди. Посібник сприятиме підвищенню професійного рівня соціальних працівників та соціальних педагогів, забезпечуючи необхідним технологічним інструментарієм їхню взаємодію із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Призначено для викладачів соціонімічних дисциплін та здобувачів, які навчаються за спеціальністю «Соціальна педагогіка»/«Соціальна робота», практиків соціальної сфери.

УДК 378.016 : 364 – 787.24 (075)

Р 58

*Затверджено на засіданні науково-методичної ради КОМУНАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ
«ХАРКІВСЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ» ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ
РАДИ*

(протокол № 2 від 22 лютого 2022 року)

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ І. СТАНОВЛЕННЯ ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ СОЦІАЛЬНОГО СПРЯМУВАННЯ ІЗ СІМ'ЯМИ, ЯКІ ОПИНИЛИСЯ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ	5
Тема 1. Передісторія становлення соціальної роботи із сім'ями в Україні	5
Тема 2. Становлення системи соціальної роботи із сім'ями	12
Тема 3. Соціально-правовий захист сімей, які потребують допомоги	16
Тема 4. Сім'ї, які опинилися у складних життєвих обставинах, як об'єкт роботи соціального педагога	21
Тема 5. Соціально-педагогічна робота із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах, на сучасному етапі	29
РОЗДІЛ 2. ТЕХНОЛОГІЇ ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ СОЦІАЛЬНОГО СПРЯМУВАННЯ ІЗ СІМ'ЯМИ, ЯКІ ОПИНИЛИСЯ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ	37
Тема 6. Технологічний підхід у процесі роботи фахівців соціальної сфери із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах	37
Тема 7. Соціальний супровід сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах	41
Тема 8. Оцінка потреб дитини та її сім'ї як базова технологія роботи фахівців соціальної сфери	46
Тема 9. Технологія ведення випадку в роботі фахівців соціальної сфери із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах	50
Тема 10. Міждисциплінарний підхід у роботі з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах	53
Завдання для індивідуальної роботи	58
Кейси для здобувачів освіти спеціальності «Соціальна робота»	60
Рекомендована література	64
Додатки	68

ПЕРЕДМОВА

Сучасні економічні перетворення, криза в політиці, воєнні дії, занепад культури, суспільні проблеми відбиваються на життєдіяльності та повноцінному функціонуванні сім'ї, як найменшої структурної одиниці суспільства. У цілому для сучасної української сім'ї характерним є погіршення матеріального становища; відсутність власного житла та наявність феномена «бездомності» у зв'язку із вимушеним переселенням; падіння престижу традиційного шлюбу; зниження народжуваності; суперечність між чоловічою і жіночою ролями в сім'ї; висока конфліктність та послаблення сімейних взаємовідносин; жорстокість та насильство в сім'ї; зростання кількості девіацій у сім'ї тощо. У зв'язку з цим зміцнення сучасних українських родин, захист інтересів і прав її членів, надання повноцінної допомоги з боку кваліфікованих фахівців вимагають спеціально організованої, технологічно забезпеченої соціально-педагогічної роботи.

Навчально-методичний посібник «Робота фахівців соціальної сфери із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах» присвячений особливостям соціально-педагогічної роботи з сім'ями, які потребують допомоги та не в змозі вирішити власні сімейні проблеми самостійно, на різних історичних проміжках часу; характеристиці змісту технологій соціально-педагогічної роботи з такими сім'ями.

У першому розділі досліджено теоретичні основи соціальної та соціально-педагогічної роботи із сім'ями у різні епохи розвитку української державності, а саме: охарактеризували процес захисту племен у первісному суспільстві, допомогу родинам у Київській Русі, в епоху польсько-литовського правління, у період Гетьманської доби та під владою Російської та Австрійської імперій визначили основні ознаки становлення системи соціальної роботи із сім'ями; проаналізували систему соціально-правового захисту сімей, які потребують допомоги; охарактеризували сім'ї, які опинилися у складних життєвих обставинах; дослідили зміст соціальної та соціально-педагогічної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах на сучасному етапі.

У другому розділі розглянуто технологічний підхід у процесі роботи фахівців соціальної сфери роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах; охарактеризували соціальний супровід як технологію роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах; визначили оцінку потреб сім'ї як базову технологію роботи; ознайомилися з технологією ведення випадку та системою міждисциплінарної взаємодії у процесі соціальної та соціально-педагогічної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах.

У посібнику подано не лише теоретичний матеріал, а й запропоновано соціально-педагогічні ситуації, що передбачають набуття практичних умінь здобувачами, список рекомендованої літератури та додаткові матеріали для практичної роботи з цією категорією сімей.

РОЗДІЛ 1

СТАНОВЛЕННЯ ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ СОЦІАЛЬНОГО СПРЯМУВАННЯ ІЗ СІМ'ЯМИ, ЯКІ ОПИНИЛИСЯ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

Тема 1. Передісторія становлення соціальної роботи із сім'ями в Україні

План

1. Захист племен у первісному суспільстві.
2. Соціальна допомога в Київській Русі.
3. Соціальна допомога в епоху польсько-литовського правління.
4. Допомога родинам у період Гетьманської доби.
5. Соціальна робота з сім'ями у період перебування України під владою Російської та Австрійської імперій.

Ключові слова: шлюб, рід, родина, осередки допомоги, община, нужденні родини, громада, мережа соціально-педагогічної допомоги, церква, добродійність.

Зародження роботи із сім'ями розпочалося в суспільстві з метою створення необхідного продукту для забезпечення фізичного існування людини й розширеного відтворення населення.

1.1. Захист племен у первісному суспільстві

Функціональна роль первісної общини полягала в регуляції взаємин між членами роду у процесі спільної праці. За палеоліту (приблизно 1 млн років тому) рід як господарська одиниця поділявся на великі сімейні виробничі групи та визначався як об'єднання кровних родичів по материнській лінії на чолі з жінкою. Основою роду був шлюб. У часи пізнього палеоліту змінилися суспільні форми людського співжиття. Груповий шлюб був основою відносин між родами, а не між особами; будь-які статеві зв'язки в межах роду суворо заборонялися, тобто були екзогамними. Виконання сімейних функцій мало характер розмноження та полювання. Основними соціально-економічними осередками соціальних структур була, відповідно, первісна община.

Період мезоліту ознаменувався піднесенням ролі парної сім'ї (чоловік і жінка обов'язково належали до різних родів). Таким чином, осередком допомоги родинам залишалася община, яку називають кланом або ранньородовою общиною. Історично доведено, що саме в період мезоліту розпочинається процес формування племінної етнічної спільності, яка і заклала основи системи соціальної роботи з родинами [2, с.9]. Дотримання традицій та обрядів були основними в становленні та розвитку родин того часу. Історики стверджують, що обов'язковим було визнання родини, лише коли було укладено подружній контракт, де молодий домовлявся не тільки з нареченою, а й із її родом.

Завершальною стадією кам'яного віку стала епоха неоліту, яка характеризувалася удосконаленням господарсько-економічної та репродуктивної функцій родини. Крім мисливства, рибальства та збиральництва, поширюються нові форми економіки – скотарство і землеробство, що стало поштовхом до

збільшення чисельності населення. Такі зміни мали позитивний вплив на розвиток роду, адже в соціальному аспекті допомоги неолітична епоха була часом розквіту родового ладу.

У історичних дослідженнях В. Багацького, Л. Мельник, В. Барана, О. Гуржія, Л. Шаповал зазначено, що основу допомоги один одному на той період, становила спільна власність роду на землю, знаряддя та продукти праці. Першочерговою була допомога нужденним сім'ям (зародження традиції подання милостині).

Епоха бронзи характеризується значним релігійним впливом на функціонування родини. Релігія не дозволяла в жодному разі калічити чи позбавляти життя немічних, першочерговою була допомога нужденним. Досліджуючи мережу соціальної допомоги, значну увагу приділяють також переходу від первісної до сусідської общини, що пов'язано з територіальною розселеністю, а у зв'язку з частими переселеннями та походами українського народу на Візантію значно розвиваються суспільні інститути, притаманні стадії воєнної демократії, що також мало вплив на виконання функцій родиною. Сусідська община була органом місцевого самоврядування та опікувалась організацією та контролем за навчанням, оволодінням різними ремеслами шляхом прямого залучення дітей до конкретних видів трудової діяльності, спільного використання худоби членами нужденної родини, утворюючи складки. Єдиною виховною інституцією виступала вся община. Допомогу у вихованні дітей було закріплено за групою людей похилого віку, яких вважали носіями й хранителями колективного досвіду. З метою відновлення благополуччя роду громади викривали людей, що приховували врожай.

Прикладом основних виявів допомоги родинам у період розвитку первісного суспільства є організація взаємодопомоги між племенами; філантропічна допомога з боку вождів і старійшин роду співплеменникам; міжособистісна допомога.

1.2. Соціальна допомога в Київській Русі

У процесі розвитку княжої доби української історії основними суб'єктами допомоги нужденним родинам виступали князь, церква, парафія, монастирі, громада, а об'єктами соціальної допомоги були родини, де один із членів сім'ї був тяжко хворим або загинув на війні, а рівень її життя перевищував межу бідності.

Дослідник В. Постовий у своїх працях відзначав, що з прийняттям християнства у 988 році в Київській Русі розпочався період церковної благодійності. Християнська церква виявилась основним носієм благодійності й опіки над родинами. Зв'язок церкви та родини виявився, перш за все, у вінчанні та розірванні шлюбу. Подружнє життя у часи княжої України, що мало за основу приписи церковного права, мало бути «чистим» і пов'язаним зі старими народними звичаями, де міцним фундаментом виступала моральність. Одружуватися не можна було близьким родичам і жити без церковного вінчання [3].

Основним у діяльності церкви була благодійність, допомога нужденним родинам, але кількість родин, які могли отримати таку допомогу, була незначною,

оскільки родина як окрема суспільна категорія не виділялася. До особливо значущих форм парафіяльної благодійності можна віднести кредити із церковної скарбниці, які надавались окремим особам, а також громаді, часто під заставу майна на придбання хліба, насіння. Об'єктом турботи католицької церкви стали в основному члени родини, які втратили житло.

У цей період історичного розвитку громада з огляду на її господарське спрямування була органом місцевого самоврядування за своїм господарським спрямуванням. У суспільстві вони мали назву «землеробські громади», до завдань яких входили земельні переділи, оподаткування, судові справи, питання допомоги нужденним [5, с.278]. У порівнянні з церквою, громада визнавала родину як окрему категорію. Родинам надавалась індивідуальна та колективна форма допомоги. Індивідуальну підтримку надавали сім'ям, у яких проживали люди похилого віку, вдови. Родинам, які були не в змозі доглядати за людиною похилого віку, допомога надавалась у вигляді або відведення землі, або улаштування на постій до інших членів громади [4, с.15].

Практикувались різні форми селянських «помочей». Так, серед різних видів «помочей» як специфічної форми групової допомоги обов'язковими були позасезонні (наприклад, допомога при пожежі, повені, масовому падежу худоби) і сезонні. Особливою формою підтримки були «наряди громадою», вони проводилися в родині, коли дорослі її члени були хворими. Сусіди приходили, щоб розтопити піч, нагодувати худобу, доглянути дітей. Однією з найпоширеніших форм допомоги були толоки. Тут передбачався взаємний обмін послугами, коли одна і та ж особа їх і надавала, і приймала. Вони були одночасно і формою спільної діяльності, і формою допомоги бідним родинам селян та включали спільний обробіток землі, перевезення сіна, хліба, будівництво хати, млина тощо. Своєрідною формою толоки були складчини, спільне харчування та спільна заготівля кормів для худоби. Одним із видів господарської допомоги було спільне використання робочої худоби, коли обробіток землі здійснювався «найманими волами».

Не залишався поза увагою і правовий захист родин. Так, до найдавніших правових документів, які гарантували соціальний захист родин, належать статuti князів Володимира Великого та його сина Ярослава Мудрого. Наслідок таких документів – влаштування обідів для членів убогих родин, розвезення продуктів по вулицях міст, розподілення десятини з майна духівництва на нужденні родини. Князь Володимир разом з митрополитом Львом зобов'язали церкву виділяти десятину із усього майна для бідних, сиріт, немічних, старих, а також для допомоги багатодітним і тим, у яких майно було знищено вогнем, і нарешті, для полегшення становища усіх знедолених.

У літописах Києва йдеться про те, що в часи правління Володимира Мономаха становище багатьох українських родин стабілізувалося. Розроблений славнозвісний «Устав» значно обмежував безконтрольну діяльність адміністрації, що автоматично зменшило кількість нужденних родин [2, с.48].

З метою виховання підростаючого покоління, становлення молодих родин відбувалася передача знань про українську сім'ю, устрій родинного життя, виконання подружніх і батьківських обов'язків. Батьки змалечку вчили дітей

неписаних законів народної педагогіки: дівчат – сором'язливості, лагідності, доброти, цінування своєї честі й гідності; хлопців – мужності, відповідальності, працелюбності, вірності, відстоювання честі своїх батьків та родичів. Хлопці вибирали майбутню дружину за такими критеріями: скромність, працьовитість, вихованість [3, с.23-30]. Провідними виховними засобами були поведінка та вчинки батьків, рідна мова, праця, фольклор, родинно-побутова культура, народні звичаї та традиції, мистецтво, промисли, вірування, свята й обряди.

1.3. Соціальна допомога в епоху Польсько-Литовського правління

Характерною рисою для українських родин під час Литовсько-Польського панування є постійне руйнування сімей: значна кількість родин ставали неповними, постійно перебували в емоційному напруженні та страху [2, с.87] Допомогу нужденним родинам того часу найбільше здійснювали церква, громада та церковні братства, які вирішували питання надання матеріальної допомоги, надання притулку тим сім'ям, які залишилися без домівки, поширення освіти серед дітей збіднілих сімей.

Церква поширювала установки утвердження чистоти й цілісності сім'ї, любові й шанобливого ставлення до батьків, піклування про дітей і їх повноцінне виховання, засудження подружньої невірності й будь-яких інших порушень традиційних морально-етичних засад сімейного співжиття. Церква поступово перетворилася на духовний центр, що поєднував у собі храм, школу і шпиталь. У храмові дні (празники) біля церков влаштовувалися громадські обіди, обдаровування старців, калік, сиріт. Заохочувалася милостиня і в інші дні. Монастирі розвивали ремесла, садівництво, надавали притулок родинам, які залишилися без домівки, втратили годувальника, надавали медичну допомогу, були малим центром освіти – проводили уроки читання, письма та церковного співу [5, с.282].

У другій половині XVI століття сільська община здійснювала контроль за спільним користуванням угідь, поділом землі між родинами. Сільська община надавала вдовам землю, допомогу продуктами, на них поширювались такі ж форми мирської опіки, як на престарілих. Виникли форми допомоги вдовам. Їм надавали допомогу продуктами, що проходило, як правило, після збору врожаю. Безвідмовною була громадська допомога погорільцям. Громада зі своїх коштів або заможні селяни з власних запасів допомагали потерпілим одягом, харчами, насінням, будівельними матеріалами, влаштовували толоку для зведення житла.

Збіднілим сім'ям односельців допомагали харчами напередодні свят, особливо Великодня й Різдва. Звичай збирати продукти під час освячення Паски для нужденних був започаткований саме в сільських громадах. На свято Миколая з громадських фондів виділялися гроші на придбання одягу та солодоців для дітей з нужденних родин. Однією з найбільших колективних форм взаємодопомоги при виконанні нагальних і трудомістких робіт у сільській громаді була поміч (клака), основним принципом якої була щира безкоштовна допомога сім'ям - погорільцям, сім'ям - забудовникам тощо. В окремих громадах для бідних сімей виділялися кошти на те, щоб привести до порядку оселю та дворище [1, с.54].

У роботах В. Вечерського, В. Багацького, В. Голод, В. Наулко, О. Турчака, В. Миронової, зазначено, що громадськість суворо слідкувала за побутом сім'ї, зокрема, за моральною поведінкою подружжя, і в разі будь-яких порушень карала. Прикладом впливу громадськості та церкви на функціонування української родини може бути виникнення шлюбу «на віру» – без вінчання, але з невеликим весіллям: «не справиш весілля, не можна жити разом». Громадськість негативно ставилась до «незаконних» шлюбів – до тих, зокрема, які без дотримання шлюбного ритуалу й весільних обрядів, вважаючи що такі родини не здатні повноцінно виконувати сімейні функції.

1.4. Допомога родинам у період Гетьманської доби

У період існування Запорозької вільної республіки були започатковані філантропічні заклади. Запорізькі козаки завжди допомагали збіднілим родинам, будували школи для дітей селян, надавали одяг та їжу, пристроювали на проживання людей похилого віку, якщо їх родини не мали такої можливості у зв'язку з бідністю та постійною зайнятістю на відробітках у панів. Накопичення певних матеріальних статків у руках козацької старшини дозволило їй виконувати благодійницькі функції: будувати величаві церкви, монастирі, шкільні будинки.

При церквах і монастирях також розташовувалися школи для дітей з бідних родин. Спеціально підготовлені дяки навчали дітей письма старослов'янською мовою, початків арифметики, молитов, співу. Кількість таких шкіл постійно збільшується. Завдяки допомозі держави розвивалося ремесло, збільшувалася кількість ремісників, що полегшувало економічне становище родин.

У XVII ст. з'являються перші проекти заміни мирської опіки на цивілізовані форми опіки над родинами. Створюються каси для тих, хто бідував, де під заставу без відсотків можна було отримати гроші, при цьому вдови і бідняки звільнялися від застави.

Значний вплив на подальший розвиток мережі соціально-педагогічної допомоги родинам відіграло меценатство. Одним з відомих меценатів був Іван Мазепа, який за свої кошти будував школи, шпиталі, церкви та монастирі в Києві, Чернігові, Переяслові та в інших містах України, поставив нову будівлю Києво-Могилянської академії. Одним з таких меценатів був і Петро Могила.

Значна роль у наданні допомоги сім'ям відводилася позашкільним учнівським організаціям, які мали назву «младенческих» братств. Робота таких братств була спрямована на організацію вільного часу дітей, на усунення ускладнень у мікрокліматі родини, допомогу сім'ям, які залишалися сам на сам з проблемою догляду за хворими та старими. За підтримки церкви та братств будували шпиталі для бідних сімей, викупували бранців із татарсько-турецької неволі, надавали допомогу сім'ям, де загинув годувальник [5, с.282].

1.5. Соціальна робота із сім'ями у період перебування України під владою Російської та Австрійської імперії

Друга половина XVII- XVIII ст. характеризувалася переходом до державної системи захисту нужденних. Перші кроки по її створенню були зроблені в часи правління Івана IV (Грозного). У цей період виникають нові форми підтримки та суспільної допомоги; намічається тенденція до утворення державних рецепторних

інститутів, що беруть на себе функції соціального захисту родин. Паралельно відбувається зміцнення законодавства щодо державної опіки знедолених родин: з'являються прикази, що стають провідною формою допомоги і захисту.

За правління Петра I, як зазначає сучасний дослідник В. Беляков, сформувалася досить розгалужена система захисту нужденних родин. До неї входили центральні органи, міські магістрати, дідичі в кріпацьких селах, вїйти і соцькі в поселеннях з вільним населенням. За часів правління Катерини II роботу з родинами проводили спеціально створені органи – Прикази суспільної опіки, які охоплювали як інститут підтримки, так і інститут контролю: народні школи, лікарні, сирітські будинки, будинки для душевнохворих. У першій половині XVIII ст. систему захисту родин представляли накази суспільної опіки, які створювалися в кожній губернії під головуванням цивільного губернатора. З 1810 р. такі накази перейшли під юрисдикцію Міністерства поліції, пізніше – Міністерства внутрішніх справ. У цей час з'являються нові категорії непрацевдатних осіб в родині: незаконнонароджені немовлята та підкидьки, які потребували амбулаторного лікування, прокажені, хронічно хворі, безробітні, сім'ї солдат, призваних на дійсну службу [4, с.20].

У другій половині XIX ст. у губерніях складається подвійна система управління суспільною опікою – через прикази суспільної опіки й через земські установи. Земська система опіки включала в себе вирішення таких питань: опіка над малозабезпеченими родинами, організація медичного обслуговування членів збіднілих родин, профілактика зубожіння, соціально-економічна допомога сільським сім'ям, надання юридичної допомоги родинам, організація навчання дітей сільських родин.

Під пильним контролем церкви та громади залишалося питання розлучень. Розлучення через невміння побудувати сімейні стосунки суворо засуджувалося, бо законними вважалися тільки ті розлучення, які були викликані неможливістю мати дітей або серйозною хворобою одного з подружжя. У таких випадках подружжя розлучалося мирно, дотримуючись установлених шлюбборозлучних ритуалів.

Активну роботу по наданню допомоги родинам проводили братські школи, де значна увага приділялася моральному вихованню дітей з нужденних сімей, з братських кас надавали допомогу зубожілим міщанам, особливо як хтось потрапив у борги. Коли на кого «Бог пустив смертний час», браття брали участь у його похоронах та наймали службу за його душу. Братства, як своєрідні громади, здійснювали окремі види соціальної роботи з сім'ями, що були спрямовані, в першу чергу, на освіту членів громади та допомогу родинам у складних життєвих обставинах. Організація благодійних спектаклів давала змогу на зібранні кошти надати допомогу малозабезпеченим родинам.

У XVIII ст. активно розвивається приватна доброчинність, а саме: інститути приватної доброчинності, відомчі інститути підтримки та захисту, благодійні товариства, які надавали тимчасову допомогу та постійну опіку. Основними напрямками їх діяльності щодо нужденних родин були організація медичної допомоги родинам, де є тяжко хворі; допомога в організації навчання дітей з таких сімей; опіка над родинами, де є сліпі чи глухонімі; опіка за немовлятами,

якщо батьки з якихось причин не в змозі ними опікуватися. Такі дії значно полегшували виконання сімейних функцій в родині і сприяли відродженню українських сімей. Великого сприяння в наданні допомоги родинам відігравали відомі благодійники того часу: родини Терещенків, М. Дегтярьова, С. Могилевцева, Т. Гладинюка, Л. Бродського, Софія Русова та ін. Об'єктами їх допомоги були сім'ї, які потерпали від голоду, залишилися безробітними, де виховувалися хворі діти, старі та немічні [4, с.20].

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Охарактеризуйте основні форми прояву допомоги роду в первісному суспільстві.
2. Визначте основні суб'єкти допомоги нужденним родинам у період Княжої доби. Охарактеризуйте їх діяльність.
3. Визначте основні форми допомоги родинам під час Литовсько-Польського панування.
4. Опишіть роль позашкільних закладів у наданні допомоги родинам у період Гетьманської доби.
5. Охарактеризуйте діяльність братських шкіл з нужденними родинами в період перебування України під владою Російської та Австрійської імперії

ПРАКТИЧНЕ ЗАВДАННЯ

Заповніть таблицю. Охарактеризуйте форми допомоги родинам у різні історичні періоди.

Історичний період	Форми допомоги	Характеристика форм допомоги

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ

Підготуйте доповіді з характеристикою діяльності різних благодійників, які надавали допомогу родинам (Терещенки, М. Дегтярьови, С. Могилевцеви, Т. Гладинюки, Л. Бродські, Софія Русова та ін.). Визначте спільні та відмінні ознаки їх діяльності.

ДЖЕРЕЛА

1. Воропай І.А. Звичаї нашого народу : навч. посіб. К. : Оберіг, 1993. 589 с.
2. Мельник Л.Г. Історія України : курс лекцій у двох книгах - від найдавніших часів до кінця ХІХ століття, Книга 1. К. : «Либідь», 1991. 570 с.
3. Постовий В.Г. Сучасна сім'я і її педагогіка : навч. посіб. К. : Освіта, 1994. 208 с.
4. Соціальна робота в Україні : навч. посіб./ І.Д.Зверева, О.В.Безпалько, С.Я.Харченко та ін. / за заг. ред.: І.Д.Зверева, Г.М. Лактіонової. К. : Наук. світ, 2004. 256 с.

5. Соціальна робота : підручник / В. А. Поліщук, О. П. Бартош-Пічкара, Н. М. Горішна, Г. В. Лещук, О. Ю. Пришляк / за ред. Н. Г. Ничкало. Тернопіль : ВАТ «ТВПК «Збруч», 2010. 330 с.

Тема 2. Становлення системи соціальної роботи з сім'ями

План

1. Філантропічна діяльність благодійників.
2. Допомога сім'ям у період Жовтневого перевороту.
3. Сім'я як об'єкт роботи держави в післявоєнні роки.
4. Робота із сім'ями різних соціальних інституцій у період 70-80 р. ХХ ст.

Ключові слова: благодійництво, радянська влада, державна політика, сім'я, соціальна робота, соціальне виховання, соціальні інституції.

Початок Радянського періоду відомий філантропічною діяльністю багатьох благодійників. Зокрема, у 1905 році Товариством жінок під покровом Пречистої Діви Марії у м. Львові ініціювано заснування Товариства вакаційних осель з метою організації літнього відпочинку міських дітей із бідних українських родин, де була проведена виховна робота. Така діяльність сприяла контролю над вільним часом дітей, які залучалися до спортивних змагань, театральних вистав, організованих прогулянок, роботи в різноманітних гуртках. Цю акцію підтримав митрополит Андрій Шептицький, який проповідуючи християнське милосердя, здійснював дієві заходи в цьому напрямку (виступав як ініціатор добродійних акцій, був меценатом тощо). Щороку своїм коштом утримував двадцять бідних юнаків і двадцять дівчат, родини яких не мали можливості забезпечувати своїм дітям освіту, допомагаючи їм її здобути [6, с.89].

Великого значення соціально-педагогічній допомозі сім'ям надавав В. Сухомлинський. Упродовж багатьох років у селі працювала батьківська школа, заняття в якій проводилися двічі на місяць у кожній групі. Тут вчили батьків і матерів, як зміцнювати та берегти здоров'я дитини, розвивати її розумові здібності й мовлення, запобігти нервовим захворюванням, виховувати любов до праці та до навчання. Ця робота була важливою для забезпечення виховної функції в родині.

Одночасно початок ХХ ст. ознаменувався заборонаю допомоги з боку церкви та домінуванням в системі соціальної допомоги сім'ям держави, що характеризує Радянський період.

В історії Української держави зазначено, що в 10-20-ті роки ХХ ст. справою соціальної роботи із сім'ями опікується спочатку міністерство, а згодом Народний комісаріат державної політики (НКДО), а у квітні 1918 р. з метою надання цілеспрямованої державної допомоги тим, хто її потребує, було створено Наркомат соціального забезпечення (НКСЗ) [3, с.21].

Після Жовтневого перевороту 1917р. відбувається модернізація сім'ї – 28 лютого 1918 р. вийшов «Декрет про націоналізм жінок», унаслідок чого у 20-ті р. ХХ ст. проходять масові обговорення різних аспектів стосунків чоловіків та

жінок: вільного кохання, шлюбу, батьківських обов'язків, свободи жінок, розпорядження собою та своїм тілом. Партія більшовиків не опікувалась проблемами стійкості шлюбу. Так, революціонерка О. Колонтай закликала робітничий клас до поширення вільного кохання, причому з частою зміною партнерів [7, с.52-58].

Український дослідник А. Хоменко стверджує, що політика радянської влади по відношенню до сімей була максимально спрощена щодо процедури реєстрації та розірвання шлюбу. Така політика мала руйнівні наслідки для української сім'ї. Аналіз стенографічного звіту ВЦК 12-го скликання 1925 р. засвідчує, що кількість шлюбів з 1924 р. по 1925 р. на 100 тис. сімей зменшилась (з 1140 до 960), а число розлучень збільшилося із 130 до 150, до того ж, на кожну тисячу родин, наприклад, у Харкові, за цей період відбулося 197 розлучень, в порівнянні з Нью-Йорком – 14, Берліном – 11 розлучень [4, с.255, 270]. Такі деформації передбачали не лише підрив авторитету сім'ї, а ще й скасування сімейного виховання, мотивуючи це тим, що колективна людина має виховуватися не в індивідуальній родині, а в суспільному середовищі, тому дітей необхідно віддавати в громадські ясла, щоб швидше відірвати від матері (більшовик Лядов). Так, логічним завершенням своїх нововведень щодо сім'ї була пропозиція споруджувати нові будинки не у вигляді індивідуальних квартир, а як гуртожитки [5, с.7]. Таке ставлення влади послабляло родину, робило її нестійкою та обмежувало можливості соціальної роботи з сім'ями.

Сучасний дослідник І. Зверева, досліджуючи питання соціальної роботи з дітьми та молоддю в Україні, наголошує на тому, що досвід такої роботи з'явився саме у 20-ті роки ХХ ст., а свого розвитку досяг у 60-80-ті роки, визначаючи її як специфічну діяльність уповноважених органів держави, об'єднань громадян, інших соціальних інституцій і громадян, яка спрямована на соціальне забезпечення, соціальне страхування, надання соціальної допомоги, здійснення соціального обслуговування, профілактики, реабілітації, опіки та піклування.

Зауважимо, що з 1910 по 1945 роки увагу питанню соціальної роботи із сім'ями було приділено лише з боку держави, виключаючи участь церкви, громадських та благодійних об'єднань. Така політика більшою мірою мала негативний вплив, адже надання соціальної допомоги сім'ям лише за рахунок держави в економічно не розвиненому суспільстві було неможливим. Також можна стверджувати, що українські сім'ї того часу пережили кілька різновидів терору: терор голодом, депортації населення за межі УРСР, масові арешти з подальшим ув'язненням або негайним розстрілом, воєнні дії.

У 1937 році вийшло нове положення про Народний комісаріат соціального забезпечення, згідно з яким даний комісаріат мав займатися державним забезпеченням інвалідів праці та інших категорій людей, організацією їхнього матеріально-побутового, культурного, лікувально-оздоровчого та санаторно-курортного обслуговування тощо.

У період Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) було видано низку указів стосовно соціального забезпечення родин фронтовиків. Були створені будинки для інвалідів, сиріт.

Кінець Великої Вітчизняної війни характеризувався новим етапом розвитку соціальної роботи з сім'ями. У 1949 році Народний комісаріат соціального забезпечення перейменовано на Міністерство соціального забезпечення. Прийнятий у 1956 р. Закон про державні пенсії значно поліпшив матеріальний стан багатьох сімей. На усіх громадян Радянського Союзу поширюється безкоштовне медичне лікування.

У 60-ті роки ХХ ст. виходить перша робота, присвячена безпосередньо сімейному побуту і функціонуванню сім'ї, автора О. Кравця. Власне, в роботі «Сімейний побут і звичаї українського народу» відображені відомості про характер внутрішньо сімейних стосунків, сімейне виховання, допомогу в повноцінному функціонуванні сім'ям. У ній висвітлюються особливості функціонування сімей в Україні під впливом радянської влади.

Слід зазначити, що у 60-тих рр. ХХ ст. соціальна робота з нужденними сім'ями вбачалася у вигляді роботи суб'єктів (фахівців) у галузі соціального виховання. У цей час з боку держави були здійснені перші кроки щодо організації соціально-педагогічної роботи із сім'ями за місцем проживання. Основними складовими системи цієї роботи стали державні заклади (школи, позашкільні, культурно-освітні, спортивні заклади тощо). З метою створення умов для організації змістовного дозвілля дітей та молоді з нужденних родин почали працювати кімнати школярів при житлово-експлуатаційних конторах. Разом з цим, переважно в мікрорайонах великих міст почали створюватися підліткові клуби за місцем проживання, які стали осередками соціально-педагогічної роботи з дітьми та сім'ями в межах мікрорайону.

У 70-ті рр. соціальна робота з нужденними сім'ями проводилася за допомогою розгалуженої мережі різних комплексів: соціально-педагогічних, фізкультурно-оздоровчих, сільських шкіл-комплексів. У цей час працівники системи освіти, охорони здоров'я та правоохоронної структури (учителі, лікарі, працівники міліції та ін.) проводили соціально-педагогічну роботу з такими родинами [1, с.145-146].

Слід зазначити, що в ці часи найбільшу соціально-педагогічну роботу із сім'ями проводила середня загальноосвітня школа, яка намагалася вести постійний контроль за функціонуванням родини та налагоджувати стосунки між дітьми та дорослими. З родинами, де виховувалися діти групи ризику, працювали робітники правоохоронних органів, при Будинках культури почали функціонувати «Клуби молоді сім'ї», які здійснювали лекційно-просвітницьку роботу з молодим подружжям. Функції виховання та перевиховання підлітків та молоді, їх адаптації та соціалізації в соціумі виконували дитячі дошкільні заклади, школа, позашкільні заклади, інтернати, піонерська та комсомольська організації. Основною формою вирішення проблем дітей, чиї батьки з різних причин не забезпечували певний рівень догляду і виховання, було вилучення дітей із таких сімей та влаштування їх в інтернатні заклади.

Значний вплив на подальший розвиток системи допомоги сім'ям пов'язаний зі створенням Служб сім'ї з кінця 70-х рр. Так, у ці роки було створено Відділ із питань сім'ї та шлюбу при Виконавчих Комітетах міських рад народних депутатів. Основні завдання таких відділів полягали в розробці комплексу заходів

з укріплення сімейно-шлюбних відносин, покращення умов життя сім'ї (упершу чергу молодій та багатодітній), сприяння самотнім людям у створенні родини. У процесі вирішення таких завдань особливу увагу Відділ приділяв створенню Центральних сімейних консультацій, у межах яких допускалося творення спеціальної служби, яка б сприяла вступу у шлюб самотніх осіб. Але основною проблемою стало те, що такі різного роду соціально-педагогічні консультації повинні були надавати спеціалісти, які б мали знання про основні причини, мотиви конфліктів у родині, уміли здійснювати дослідження причин розлучень та вплив основних факторів (соціологічних, психологічних, педагогічних, медичних, сексуальних) на вирішення проблем у сім'ях [2, с.5,6].

У країні вживалися окремі програми соціального захисту сімей, які перебували за межею бідності, але такі програми мали лише тимчасовий ефект, тому що кількість потребуючих зростала, а лише матеріальної допомоги було замало. Відомо, що з метою вирішення проблем багатьох радянських сімей у середині 80-х рр. Міністерством соціального забезпечення були створені відділи соціальної допомоги населенню на дому.

Наприкінці 80-х років ХХ століття сформувалися всі необхідні умови для переходу від окремих елементів соціальної роботи з нужденними сім'ями до державного рівня вирішення проблеми організації системи служб соціально-педагогічної допомоги сім'ям та створення інституту соціальних педагогів та працівників [1, с.147].

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Охарактеризуйте діяльність В.Сухомлинського відносно надання допомоги родинам.
2. Визначте причини збільшення кількості розлучень на початку ХХ століття.
3. Дайте визначення поняттю «соціальна робота з дітьми та молоддю», яке з'явилося у 60-80-ті роки ХХ століття.
4. Охарактеризуйте діяльність суб'єктів роботи із сім'ями у 60-тих р. ХХ століття.

ПРАКТИЧНЕ ЗАВДАННЯ

Створіть картку спостереження за розвитком соціальної допомоги сім'ям в історії України (форма картки обирається здобувачем).

ДЖЕРЕЛА

1. Зверева І. Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика : монографія. М-во освіти і науки України / Ін-т проблем виховання Академії педагогічних наук. К. : Правда Ярославичів, 1998. 393 с.
2. Служба сім'ї : изучение опыта и принципа организации : сб. ст./ отв. ред. З.А. Янкова, А.Ф. Северина. М. : Ин-т социологии. Исслед. АН СССР, 1981. 156 с.
3. Соціальна робота в Україні : навч. посіб. / І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін. / за заг. ред. І. Д. Зверєвої, Г. М. Лактіонової. К. : Наук. світ, 2004. 256 с.
4. Стенографический отчет ВЦИК 12 – го созыва 1925 г. – М., 1925.
5. Сучасна українська сім'я : медико-соціальні об'єкти : монографія. / В. М. Лісовий, І. М. Шурма, В. О. Коробчанський та ін. / за ред. В. М. Лісового. Х. : Майдан, 2009. 268 с.

6. Суханова З.Л., Сулима-Матлашенко Л.О. Н. А. Шептицький : Реалії хресного шляху : навч. посіб. В. : Дзвін, 1991. № 1. 146 с.

7. Шафаревич И.В. Воплощение социалистического идеала. Слово. 1989. - № 11. с.128.

Тема 3. Соціально-правовий захист сімей, які потребують допомоги

План

1. Реалізація сімейної політики в незалежній Україні
2. Становлення та розвиток мережі соціальних служб
3. Законодавчі акти регулювання соціальної роботи з сім'ями.

Ключові слова: сімейна політика, соціальні служби, соціально-педагогічна робота, нормативні документи.

Пострадянський період становлення соціальної роботи із сім'ями пов'язаний з новими соціально-політичними та економічними умовами розвитку українського суспільства, зокрема зі зростанням числа соціально незахищених сімей, необхідністю підготовки кваліфікованих спеціалістів з вирішення проблем сімей, оптимізацією діяльності всіх соціальних інститутів.

В Україні, після отримання незалежності розпочалися формування та реалізація політики щодо сім'ї, яка характеризувалася як «сімейна політика». Дослідники А. Вишневський, І. Коробчанський, І. Шурма зазначають, що «сімейна політика», доповнюючи та поглиблюючи заходи соціальної політики (демографічна політика, молодіжна політика, політика у сфері зайнятості, пенсійна політика, політика щодо літніх людей), сприяла виявленню, осмисленню та вирішенню специфічних проблем сім'ї, з якими вона не в змозі впоратись самотійно. На думку авторів, «сімейна політика» – це допомога та послуги, які націлені суто на сімейну пару з дітьми й на батьків-одинаків, охоплюючи всі напрями політики, спрямовані на сім'ю як на інституційну чи соціальну групу.

Законодавство, яке стосується сфери сімейної політики, є комплексною системою, що містить декілька видів нормативних актів. До них належать міжнародні чинні договори та міжнародно-правові зобов'язання України; конституційні норми прямої дії; Закони України та Укази Президента; нормативні акти Кабінету Міністрів України; нормативні акти інших центральних органів виконавчої влади; нормативні акти органів місцевого самоврядування.

Аналіз нормативних документів засвідчив, що утвердження соціально-педагогічної роботи як окремої галузі суспільної допомоги та самостійного виду професійної діяльності відбулося в Україні на початку 90-х років ХХ століття та ознаменувалося початком підготовки соціальних педагогів.

У 1991-1992 р. з метою загально регулятивного впливу на формування процесу підготовки соціальних педагогів та здійснення ефективної соціально-педагогічної роботи з неблагополучними сім'ями виникає потреба у створенні Закону «Про соціальну службу» як правової основи соціальної політики в країні.

Відповідно до даного закону під «соціальними службами» розглядаються «підприємства, установи та організації незалежно від форм власності і господарювання, а також громадяни, що надають соціальні послуги особам, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги». І. Зверєва, визначає «соціальні служби» як спеціально уповноважені державні громадські, інші соціальні установи, організації та спеціалізовані підрозділи, які здійснюють будь-які види соціально-педагогічної роботи. Дослідники О. Біла, І. Богданова, З. Курлянд, вивчаючи питання теорії та практики соціальної роботи, визначають «соціальні служби» як систему державних і недержавних структур, що здійснюють соціальну роботу та мають у своєму складі спеціальні заклади для надання соціальних послуг й органи управління ними.

Аналіз динаміки змін кількості соціальних служб указує на їх постійне зростання: у 1998 році було створено 400 центрів соціальних служб по роботі із сім'ями та молоддю, а у 2006 році їх кількість дорівнюватиме 1274, з яких 27 регіональних, 479 районних, 169 міських, 40 районних у містах, 559 сільських і селищних [2, с.149; 3, с.124]. Станом на 2008 рік в Україні діє 1800 Центрив різного підпорядкування по роботі з сім'ями, дітьми та молоддю. З 2009 року за кошти державного бюджету збільшилась кількість закладів соціального захисту сімей, створено 15 Соціальних центрів матері та дитини в різних містах України та АР Крим.

Розвиток системи соціальної роботи з сім'ями, які потребували допомоги, ґрунтував на низці важливих документів, що визначили мету, пріоритетні напрями та завдання соціально-педагогічної роботи з сім'ями: ухвалена в грудні 1993 р. Верховною Радою України Концепція соціального забезпечення населення України та Концепцію соціальної політики України (Постанова від 29 липня 1994 р.); соціальні програми, які стосувалися добробуту сімей, а саме: Довгострокова програма поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства (1992 р.), Національна програма планування сім'ї (1995 р.). У 1992 р., відповідно до основних напрямів державної молодіжної політики та для реалізації основних завдань визначених Декларацією від 15.12.1992 р. №2859 «Про загальні основи державної молодіжної політики в Україні» і Законом України від 05.02.1993 №2998-ХІІ «Про сприяння соціальному становленню і розвитку молоді в Україні», почали свою діяльність центри соціальних служб для молоді. Важливим фактом є те, що практичного досвіду надання професійної соціально-педагогічної допомоги сім'ям та їх супроводу на той час не існувало.

Процес становлення та формування соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді триватиме з 1992 по 2004 роки. Відповідно до ухвал Кабінету Міністрів України від 27.08.2004 р. №1125 «Про створення Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді» і від 27.08.2004 р. №1126 «Про заходи по вдосконаленню соціальної роботи з сім'ями, дітьми і молоддю» 01.01.2005 р., створена Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді, а центри соціальних служб для молоді перейменовано на центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Слід зазначити, що як член Ради Європи Україна

ратифікувала в 1997 р. Європейську Конвенцію про основні права та свободи людини, а також протоколи до цієї Конвенції. Серед Конвенцій Міжнародної організації праці важливе значення в збереженні функціонування сімей відіграють Конвенції МОТ № 183 про охорону материнства (у редакції 2002 р.). Ухвалення Верховною Радою України «Конвенції державної сімейної політики» від 17 вересня 1999 року №1063-XIV стало наступним кроком у формуванні сімейної політики. Концепція визначає загальну стратегію та пріоритетні напрями державної політики щодо сім'ї, передбачає здійснення цілісної системи заходів з урахуванням нових умов функціонування родин: ринкових відносин, політичних змін, розвитку соціальної мережі [3, с. 115-121]. Цінним для нашого дослідження є те, що у 2002 році Державний комітет України у справах сім'ї та молоді затвердив програму «Соціальний супровід неблагополучних сімей», суть якої полягала у виявленні та організації соціального супроводу сімей з дітьми, батьки яких не виконують або неналежно виконують батьківські функції. З прийняттям Закону «Про соціальну службу» спостерігається взаємодія соціальних педагогів з психологами, соціальними працівниками, педагогами організаторами, медичними працівниками, юристами, працівниками правоохоронних органів та ін.

Результати аналізу науково-педагогічної літератури з проблем захисту прав та інтересів членів сімей свідчить, що у своїй роботі з сім'ями, які потребують допомоги, соціальний педагог (станом на 2014 рік) керується Сімейним та Цивільним кодексами України; Законами України «Про охорону дитинства», «Про соціальні послуги», «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям», «Про статус і соціальний захист багатодітних сімей», «Про біженців», «Про дошкільну освіту»; «Про загальну і середню освіту», «Про вищу освіту», «Про попередження насильства в сім'ї», «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам», «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні», «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини" на період до 2016 року»», «Про затвердження Загальнодержавної програми боротьби з онкологічними захворюваннями на період до 2016 року», «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»; Указами президента та Концепції. Розглянемо деякі з них.

Сімейний кодекс України (2002) закон України, що визначає засади шлюбу, особисті немайнові та майнові права і обов'язки подружжя, підстави виникнення, зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів. Згідно з Кодексом, сім'я є первинним та основним осередком суспільства. Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Подружжя вважається сім'єю й тоді, коли дружина та чоловік з

поважних причин не проживають спільно. Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає.

Закон України «Про охорону дитинства» (2001) визначає охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет і з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток встановлює основні засади державної політики у цій сфері.

Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» (2001) визначає соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю - діяльність уповноважених органів, підприємств, організацій та установ, що здійснюють соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю, а також фахівців з соціальної роботи та волонтерів, яка спрямована на соціальну підтримку сімей, дітей та молоді, забезпечення їхніх прав і свобод, поліпшення якості життєдіяльності, задоволення інтересів та потреб.

Закон України Про державну допомогу сім'ям з дітьми»(1993) відповідно до Конституції України встановлює гарантований державою рівень матеріальної підтримки сімей з дітьми шляхом надання державної грошової допомоги з урахуванням складу сім'ї, її доходів та віку дітей і спрямований на забезпечення пріоритету державної допомоги сім'ям з дітьми у загальній системі соціального захисту населення.

Закон України «Про статус і соціальний захист багатодітних сімей» (2009). Згідно зі статтею 13 багатодітним сім'ям надаються такі пільги: 50-відсоткова знижка плати за користування житлом (квартирна плата) у межах норм, передбачених чинним законодавством, 50-відсоткова знижка плати за користування комунальними послугами; позачергове встановлення квартирних телефонів. Абонентна плата за користування квартирним телефоном встановлюється у розмірі 50 відсотків від затверджених тарифів. Дітям з багатодітних сімей надаються такі пільги: безоплатне одержання ліків за рецептами лікарів; щорічне медичне обстеження й диспансеризація в державних та комунальних закладах охорони здоров'я із залученням необхідних спеціалістів, а також компенсація витрат на зубопротезування; першочергове обслуговування в лікувально-профілактичних закладах, аптеках та першочергова госпіталізація; безоплатний проїзд усіма видами міського пасажирського транспорту (крім таксі), автомобільним транспортом загального користування в сільській місцевості, а також залізничним і водним транспортом приміського сполучення та автобусами приміських і міжміських маршрутів, у тому числі внутрірайонних, внутрі- та міжобласних незалежно від відстані та місця проживання; безоплатне одержання послуг з оздоровлення та відпочинку відповідно до Закону України «Про оздоровлення та відпочинок дітей». Батькам і дітям з багатодітних сімей видаються відповідні посвідчення. Зразок посвідчення, порядок виготовлення та видачі посвідчень встановлюються Кабінетом Міністрів України.

Закон України «Про соціальні послуги» (2004) визначає основні організаційні та правові засади надання соціальних послуг особам, які перебувають у складних життєвих обставинах і потребують сторонньої допомоги. Згідно з цим

законом, надання соціальних послуг здійснюється для досягнення таких цілей: попередження ризиків потрапляння особи та сім'ї у складні життєві обставини; мінімізації негативних наслідків для особи чи сім'ї при потраплянні у складні життєві обставини; подолання складних життєвих обставин та повернення особи та сім'ї до повноцінної життєдіяльності.

Вважаємо за доцільне зауважити, що, зважаючи на низку об'єктивних на суб'єктивних причин, більшість законів та нормативно-правових документів не виконується. Тому для ефективного вирішення проблем сучасних сімей необхідний контроль за дієвістю законів.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Назвіть основні державні документи, у яких закріплені основи соціально-правового захисту прав членів сімей у складних життєвих обставинах.
2. Охарактеризуйте види державної соціальної допомоги та соціальних послуг сім'ям у складних життєвих обставинах.
3. Визначте основні законодавчі акти, які регулюють соціальний супровід сімей у складних життєвих обставинах.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Заповніть таблицю. Запишіть напрями роботи з сім'ями, основні державні документи, що регулюють роботу соціального педагога за цим напрямом, та охарактеризуйте зазначені законодавчі акти.

Напрямок роботи соціального педагога з сім'ями	Назва державного документа, законодавчого акта, який регулює роботу у цьому напрямі	Характеристика зазначеного державного документа, законодавчого акта

ДЖЕРЕЛА

1. Збірник нормативно-правових актів з питань діяльності спеціалізованих закладів і формувань у сфері соціальної підтримки сім'ї, дітей та молоді / упоряд. Л. Є. Леонтьєва, О. В. Вакуленко. К. : Держ. ін-т розвитку сім'ї та молоді, 2007. 280 с.
2. Зверєва І. Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика : монографія. М-во освіти і науки України ; Ін-т проблем виховання Академії педагогічних наук. К. : Правда Ярославичів, 1998. 393 с.

3. Сучасна українська сім'я : медико – соціальні об'єкти: монографія / В. М. Лісовий, І. М. Шурма, В. О. Коробчанський та ін. / за ред. В. М. Лісового. Х. : Майдан, 2009. 268 с.

Тема 4. Сім'ї, які опинилися у складних життєвих обставинах, як об'єкт роботи соціального педагога

План

1. Аналіз основних понять, що характеризують сім'ї, які потребують допомоги.

2. Сім'ї, які опинилися у складних життєвих обставинах: основні проблеми, потреби та ознаки, що вказують на наявність складних життєвих обставинах.

Ключові слова: сім'ї неблагополучні, дисфункціональні, кризові, групи ризику, вразливі, сім'ї, які опинилися у складних життєвих обставинах, ознаки складних життєвих обставин.

У сучасній науковій літературі спостерігається полісемія щодо визначення сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах. Зокрема, такі сім'ї визначаються як «неблагополучні», «функціонально-неспроможні» або «дисфункціональні», «кризові», сім'ї «групи ризику», «вразливі», «конфліктні», «асоціальні», «пасивні», «педагогічно занедбанні», «дезорганізовані», «дезінтегровані», «соціально-дезадаптовані», «нетипові», «проблемні», «пограничні», «сім'ї з насильством щодо членів родини», «сім'ї, де є серйозні помилки і прорахунки у вихованні дітей» тощо.

Найбільш широковживаним у соціально-педагогічній теорії та практиці є поняття «неблагополучні сім'ї». Проте в науковій літературі не існує чіткого визначення «сімейного неблагополуччя». Найчастіше поняття «неблагополуччя» розглядається з погляду невиконання завдань виховання дитини в сім'ї. Так, українські дослідники А. Капська, І. Пінчук, С. Толстоухова неблагополучну родину визначають як «сім'ю, яка в силу об'єктивних або суб'єктивних причин втратила свої виховні можливості, внаслідок чого в ній складаються несприятливі умови для виховання дитини» [1].

Цілком слушною є думка науковців, які вважають, що неблагополучна сім'я – це сім'я, в якій порушуються права її членів, права людини та, як наслідок, юридичні норми суспільства. Російський дослідник В. Целуйко «неблагополучну сім'ю» вивчає в контексті появи «важких дітей» та зазначає, що в такій сім'ї порушена структура, знецінюються або ігноруються основні сімейні функції, присутні видимі або скриті дефекти виховання. Дослідник також зазначає, що такі сім'ї умовно поділяються на дві групи: сім'ї з «відкритою» формою неблагополуччя (конфліктні, асоціальні, аморальні та сім'ї з недостатнім виховним ресурсом); сім'ї з закритою формою неблагополуччя (зовні благополучні, проте цінності та погляди батьків на виховання сильно різняться). До проблем, які

найчастіше виникають в таких сім'ях, автор відносить соціальні, правові, матеріальні, медичні, психологічні та педагогічні [6].

Більш широке визначення поняття «неблагополучна сім'я» подано в роботі Т. Шульги. За твердженням автора, «це сім'я, яка характеризується низьким соціальним статусом в різних сферах життєдіяльності та в якій низькі адаптативні можливості».

Дослідники І. Зверєва, Л. Коваль, С. Хлебик до неблагополучних сімей відносять сім'ї, де батьки зловживають спиртними напоями, ведуть аморальний спосіб життя, вступають у конфлікт з морально-правовими вимогами суспільства (припускаються різних видів правопорушень); сім'ї з низьким морально-культурним рівнем батьків; сім'ї зі стійкими конфліктами у взаєностосунках між батьками, батьками та дітьми; неповні сім'ї; сім'ї, зовні благополучні, що допускають серйозні помилки, прорахунки в системі сімейного виховання внаслідок невміння будувати правильні взаємини між членами сім'ї, низької педагогічної культури та неосвіченості.

Схожою є думка Б. Алмазова, М. Беляєвої, Н. Бесонової, які виокремили чотири типи неблагополучних сімей: сім'ї з недостатніми виховними ресурсами (зруйновані або неповні сім'ї); конфліктні сім'ї (де батьки не намагаються виправити недоліки свого характеру, де один з батьків не схвалює поведінку іншого); морально неблагополучні сім'ї (серед членів такої сім'ї відмічається різниця у світогляді та принципах організації сім'ї, бажання досягти своєї мети на шкоду інтересам інших, використання чужої праці, прагнення підкорити своїй волі іншого); педагогічно некомпетентні сім'ї.

У своїй роботі Л. Алексєєва, В. Меновщиков виділяють такі типи неблагополучних сімей: конфліктна, аморальна, педагогічно некомпетентна та асоціальна сім'ї. Дослідники Г. Бочкарьова та О. Туманова, виділяючи сім'ї з неблагополучною емоційною атмосферою, наголошують, що в таких сім'ях батьки не тільки байдужі, але й брутальні, неуважні відносно своїх дітей, пригнічують їхню волю, а також сім'ї, в яких відсутні емоційні контакти між їх членами, наявна байдужість до потреб дитини при зовнішній благополучності стосунків. До критеріїв неблагополуччя відносять дезорганізацію сімейного життя (роздільне проживання батьків, тяжке захворювання одного з членів сім'ї, втрату батьків, сімейні конфлікти, адитивні звички батьків, асоціальну поведінку батьків); наявність сімейно-обумовлених травмуючих переживань у членів сім'ї (стан загального незадоволення, нервово-психічне напруження, сімейну тривожність, емоційний вакуум, психологічне насильство).

І. Вишнева, О. Марінушкіна, С. Трохимець визначили такі ознаки неблагополучної сім'ї: невиконання батьками обов'язків щодо виховання дітей та їх матеріального утримання; байдуже ставлення до здоров'я, фізичного, духовного та морального розвитку дітей; жорстоке поводження, різні види насильства щодо неповнолітніх; зловживання батьками алкоголем, наркотичними, токсичними речовинами та їх аморальну поведінку; втягування неповнолітніх до протиправної поведінки; експлуатацію дітей у різних виявах; створення житлово-побутових, санітарно-гігієнічних умов, які загрожують здоров'ю та життю неповнолітніх.

Узагальнюючи фактори неблагополуччя сім'ї, І. Трубавіна виокремила такі: сімейні стресори (травми, життєві події, хронічне рольове напруження), сімейні труднощі, сімейну кризу.

У науковій літературі досить часто неблагополучні сім'ї розглядають як «функціонально неспроможні» (дисфункціональні). У дослідженнях А. Антонова, А. Капської, М. Мацковського, В. Медкова, І. Пінчук, А. Харчева, З. Янкової «функціонально неспроможні», або «дисфункціональні сім'ї», розуміють як сім'ї, які з певних об'єктивних чи суб'єктивних причин не здатні повноцінно виконувати свої функції, що не дає задовольнити найважливіші потреби кожного члена сім'ї.

Схожою є думка дослідників Е. Ейдеміллера та В. Юстицкіс, які стверджують, що дисфункціональна сім'я не здатна задовольняти потреби своїх членів сім'ї в особистісному та духовному зростанні. До таких родин відносять такі, які не мають можливості забезпечити дитині, що в них виховується, необхідний економічний, психологічний, соціальний рівень задоволення її життєвих потреб.

Вивчаючи дисфункціональні сім'ї як причину ризику передачі дитини до інтернатного закладу, О. Мороз, Г. Постолок, Т. Семигіна, О. Шипіленко ці сім'ї визначають як «такі, в яких виконання функцій порушується, внаслідок чого у подружній, батьківській, матеріально-побутовій та інших сферах життєдіяльності не досягаються цілі родичів і суспільства в цілому». На думку дослідників, на порушення функцій у подібній сім'ї впливають такі фактори: дисгармонія в інтимних стосунках, психологічна несумісність подружжя, відсутність навичок і низька культура спілкування, погані умови життя та ін.

Розглядаючи дисфункціональні сім'ї, І. Вишнева, О. Марінушкіна виокремили причини, що спричиняють дисфункцію сімейних взаємин: економічні (низький прожитковий рівень (багатодітні; сім'ї, у складі яких є інваліди), низький рівень заробітної плати або її невивплата, безробіття, сім'ї пенсіонерів; асоціальні (алкоголізм сім'ї або одного з членів, наркоманія, проституція); психолого-етичні (жорстокість, агресивність, грубість, конфліктність, ревності, подружнтя невірність, невірноваженість); медичні (хронічні інфекції і венеричні захворювання, психічні та сексуальні відхилення тощо).

Такі вчені, як І. Дементьєва, В. Москаленко, Л. Оліфіренко, В. Целуйко, вважають, що наслідком дисфункції в сім'ї може бути соціальна дезадаптація членів родини, а «соціально дезадаптовану сім'ю» визначають як сім'ю з низьким соціальним статусом, внаслідок чого члени родини не виконують сімейні функції. Схожою є думка дослідника А. Северного, який соціально дезадаптовану сім'ю визначає як таку, що певною мірою не реалізує свої основні функції. Критерії ефективності реалізації сімейних функцій у таких сім'ях визначаються нормами, прийнятими в суспільстві. Так, за даними опитування, проведеного соціологом В. Солоніковим, до сімей, у яких порушена адаптація членів родини та простежуються відхилення в сімейних стосунках, респонденти віднесли такі: у яких відсутнє власне житло та наявний низький прожитковий мінімум; багатодітні, з прийомними дітьми; гомосексуальні та полігамні союзи; після розлучення; добровільно бездітні; де один з членів сім'ї злочинець; з дітьми-

інвалідами; неповні, удівці. До показників, які вказують на дезадаптацію в сім'ї належать такі: незабезпеченість прожитковим мінімумом; незадоволеність базових потреб, відповідних до віку; відсутність дітей; наявність фізичних чи психічних захворювань в одного з членів родини; відсутність освіти; негативне ставлення до такої сім'ї найближчого оточення.

У більшості робіт вітчизняних та зарубіжних дослідників проблем функціонування сімей до характеристики дезадаптованих відносять «сім'ї граничного характеру», пояснюючи це тим, що перехід таких сімей від благополучних до неблагополучних відбувається поступово та непомітно, а різкі зміни психологічного клімату виявляються лише тоді, коли стосунки в сім'ї зруйновано. До таких сімей можна віднести родини з батьками-інвалідами або хронічно хворими дорослими; де батьки, схильні до вживання алкоголю чи наркотичних речовин; з дітьми-інвалідами чи хронічно хворими; з порушеною структурою сімейних ролей тощо [6, с. 65-71].

Продовжуючи дефінітивний аналіз, зупинимося на проблемних сім'ях. У процесі свого розвитку практично кожна сім'я переживає кризові періоди. Кожна криза це – баланс між можливістю розвитку й ризиком виникнення серйозних проблем. «Кризові», або «проблемні», сім'ї – це такі у яких проблеми накопичуються на кшталт снігового кому й швидко розвиваються, вони не можуть самостійно впоратися зі своїми обов'язками, вирішувати проблеми й задовольняти потреби дітей [1].

На думку російських дослідників П. Павленок, М. Руднева, до проблемних відносяться сім'ї різні за соціальним становленням, благополуччям, складом, віком тощо. Серед них можуть бути неповні, багатодітні, студентські, сім'ї, у складі якої є інвалід та ін. До проблем таких сімей відносять житлові та матеріальні, стан здоров'я одного з членів родини, міжособистісні конфлікти, алкоголізм, сімейне насильство, непідготовленість до шлюбу та виховання дітей.

У дослідженнях І. Зверевої, З. Кияниці, В. Кузьмінського, Л. Ніколаєнко, Ж. Петрочко, Л. Стриги існує розмежування між визначенням «проблемні» та «кризові» сім'ї. Автори зазначають, що проблемні сім'ї не в змозі самостійно визначити необхідну послугу або допомогу, потребують втручання соціального педагога, їм надаються захисні послуги з метою вирішення існуючих проблем (ситуацій). А кризові або сім'ї, які відносяться до групи ризику, самі вибирають послуги, з ними проводиться профілактична робота з метою попередження виникнення проблеми. І. Зверевв зазначає, що сім'ї групи ризику характеризуються наявністю незначного відхилення від норми, що не дозволяє визначити їх як благополучні (наприклад, неповна сім'я, малозабезпечена сім'я, сім'я з дитиною-інвалідом та ін.). Такі сім'ї здатні здійснювати виховання дитини зі значним напруженням власних сил, тому соціальному педагогу необхідно спостерігати за станом такої сім'ї, наявними в ній факторами дезадаптації, відстежувати, наскільки вони компенсовані іншими позитивними характеристиками, і в разі необхідності запропонувати своєчасну допомогу.

Російський соціолог Л. Карцева до сімей групи ризику відносить проблемні, дезорганізовані, кризові сім'ї, стверджуючи що всі перелічені типи сімей відрізняються один від одного ступенем життєвих труднощів. Такі сім'ї дослідник

характеризує як родину, у яких один чи двоє батьків виховувалися не в батьківській сім'ї; після розлучення; в яких для одного чи обох батьків цей шлюб повторний; де застосовується насилля щодо дітей; з агресивним підлітком; які перебувають за межею бідності; безробітних; з дітьми з обмеженими можливостями.

Цікавою є теорія Т. Шульги стосовно двох видів ризику, які виникають в «сім'ї групи ризику», яку автор визначає, як «тип сім'ї, в якій існує певне відхилення від норм, що не дозволяє її визначити як благополучну». Зокрема, перший вид ризику пов'язаний з небезпекою для суспільства (асоціальні сім'ї), другий вид ризику – труднощі в процесі соціалізації членів сім'ї, які виникають у зв'язку з відсутністю умов для нормального психічного та фізичного розвитку дитини. Проблеми, які виникають у таких сім'ях, на думку Дж. Райкуса, умовно можна класифікувати як соціальні, правові, медичні, психологічні, педагогічні.

Українські дослідники до зазначеного типу сімей відносять неповні сім'ї (монобатьківські), сім'ї безробітних, з хронічно хворим членом сім'ї, зазначаючи, що «це сім'ї, які виконують свої основні функції, проте вони мають один або кілька факторів ризику, які за несприятливих умов можуть створити в сім'ї складні життєві обставини» [4].

Дослідниця З. Кияниця виокремлює такий тип сімей, які потребують соціально-педагогічної роботи як вразливі сім'ї. Автором «вразливість» розглядається як певний стан (системи, інституції), який є залежний від минулих, теперішніх і майбутніх обставин; від зовнішніх і внутрішніх факторів; стан, який за сприятливих обставин, відповідної мінімальної підтримки, сприяння може перейти в стадію стабільності й навіть успішності; і, навпаки, за несприятливих – може призвести до погіршення ситуації, до розпаду сім'ї. Під вразливими сім'ями з дітьми слід розуміти ті, у яких є ознаки складних життєвих обставин, що негативно впливають або можуть вплинути на реалізацію їх виховної функції стосовно своїх дітей.

Узагальнення наукових визначень щодо типології сімей, які потребують допомоги та основних проблем, які в них виникають, подано у додатку Б.

Останнім часом поняття неблагополучні, дисфункціональні, кризові, сім'ї групи ризику, вразливі, конфліктні та ін. витісняється з термінологічного вжитку. З розвитком соціальної педагогіки як науки та соціально-педагогічної практики в кінці ХХ на початку ХХІ століття став широко використовуватися термін «сім'ї, які опинилися у складних життєвих обставинах».

Згідно з українським законодавством, особливу в контексті соціально-педагогічної роботи і складну за структурою групу утворюють сім'ї, які опинилися у складних життєвих обставинах, до яких, зокрема, входять представники сімей, що мають низький рівень матеріальних статків; виховують дитину з особливими потребами; один чи обидва з батьків чи інших членів сім'ї зловживають алкоголем, наркотиками; де існує ризик насильства та ін.

Зокрема, відповідно до спільного наказу Міністерство сім'ї молоді та спорту України (з 2011 року Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України), Міністерство праці України, МОЗ України, МВС України, Міністерства транспорту та зв'язку України (з 2010 року Мінінфраструктури України),

Державного Департаменту України з питань виконання покарань від 14.06.2006р. № 1983/388/452/221/56/596/106 «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями у СЖО» та ЗУ «Про соціальні послуги» (2003) визначено, що «складні життєві обставини» – це обставини, які об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність особи, наслідки яких вона не може подолати самотійно (негативні стосунки в сім'ї, психологічний розлад, насильство, самотність, малозабезпеченість, інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку із старістю або станом здоров'я, безпритульність, відсутність житла або роботи, стихійне лихо, катастрофа, самотність). Серед основних проблем у таких сім'ях виокремлюють бідність як один з основних факторів, що негативно впливає на функціонування сім'ї; послаблення системи сімейного виховання, що є наслідком розпаду системи суспільного виховання; зниження рівня відповідальності батьків за народження та виховання дитини тощо; стрімке послаблення основних функцій сім'ї (репродуктивної, виховної, господарсько-побутової, економічної тощо) [2].

Об'єктом соціально-педагогічної роботи згідно з українським законодавством є сім'ї з дітьми, які з тих чи інших причин не в змозі самотійно подолати складні життєві обставини, що негативно впливають або можуть вплинути на їх здатність реалізовувати виховну функцію стосовно дитини. Основні законодавчі акти, що регулюють роботу з такими сім'ями, охоплюють ЦК та СК України, серед яких такі Закони України: «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю», «Про охорону дитинства», «Про попередження насильства в сім'ї», «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», «Про соціальні послуги», «Про органи та служби у справах неповнолітніх», «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», «Про звернення громадян», «Про інформацію» [93].

Варто зауважити, що в зазначених законодавчих актах України є визначення саме сім'ї з дітьми у складних життєвих обставинах. Така сім'я розглядається як сукупність осіб, серед яких є хоч одна дитина віком до 18 років, що проживають разом і пов'язані спільним побутом, взаємними правами та обов'язками (стаття 1 ЗУ «Про соціальні послуги» [313]). Визначення сім'ї, яка опинилася у складних життєвих обставинах, має досить широке трактування. Як зазначається в Стратегії розвитку системи соціальних послуг для сім'ї, дітей та молоді в Україні, під таке визначення підпадають 12 видів сімейного неблагополуччя [5].

Відповідно до зазначеного, можемо сформулювати таке визначення: *сім'я, яка опинилася у складних життєвих обставинах*, – мала соціальна група, члени якої об'єднані виконанням сімейних функцій, емоційними зв'язками, взаємними юридичними та моральними зобов'язаннями та перебувають у таких життєвих обставинах, що не сприяють повноцінному розвитку та задоволенню потреб кожного члена сім'ї, порушують їх функціонування, права та перешкоджають самотійному виконанню своїх обов'язків.

Відповідно до проголошених ЗУ до сімей, які класифікуються як сім'ї, що опинилися у складних життєвих обставинах, належать:

- сім'ї з дітьми у складних життєвих обставинах, які не в змозі подолати їх самостійно, у зв'язку із інвалідністю батьків або дітей, вимушеною міграцією, наркотичною або алкогольною залежністю одного із членів сім'ї, його перебуванням у місцях позбавлення волі, ВІЛ-інфекцією, насильством у сім'ї, безпритульністю, сирітством, зневажливим ставленням і негативними стосунками в сім'ї, безробіттям одного з членів сім'ї, якщо він зареєстрований у державній службі зайнятості як такий, що потребує працевлаштування;

- сім'ї, у яких існує ризик передачі дитини до закладів для дітей-сиріт та дітей, які позбавлені батьківського піклування;

- неповнолітні одинокі матері (батьки), яким потрібна підтримка;

- сім'ї, члени яких перебували чи перебувають на державному утриманні.

Дослідники О. Безпалько, І. Зверева, П. Кияниця, Ж. Петрочко розширили перелік складних життєвих обставин, класифікуючи їх за групами, відповідно до видів послуг, що можуть надаватися сім'ям із дітьми, а саме: соціально-медичні, соціально-побутові обставини та проблеми працевлаштування, соціально-педагогічні, психологічні та інші. До таких обставин відносять погіршення матеріально-побутових умов, поступове зубожіння; втрату роботи; усе, що викликає в людей почуття незахищеності, страху перед завтрашнім днем; усе, що веде до наростання напруження в сім'ї, негативно позначається на вихованні дітей. Колектив авторів стверджує, що такими обставинами будуть вважатися втрата здатності до обслуговування, інвалідність (значна втрата здоров'я як фізичного, так і психічного), втрата близької людини, порушення звичного, нормального способу життя, дитяча бездоглядність, пожежа, стихійне лихо тощо.

Хоча нормативно-правова база й не містить вичерпного переліку таких обставин, до складних життєвих обставин можна віднести також випадки, коли людина стала жертвою злочину, захворіла невиліковною хворобою, коли існує загроза її життю та здоров'ю чи життю та здоров'ю її близьких тощо. Разом з цим, сучасні дослідники складні життєві обставини визначають як такі несприятливі для людини події, коли їй особливо важко і коли вона об'єктивно потребує сторонньої допомоги, у тому числі з боку держави, суспільства, громади, найближчого оточення, щоб упоратися з цими обставинами і відновити своє нормальне функціонування [3].

Аналіз наукових досліджень дозволив нам виокремити ознаки складних життєвих обставин, що негативно впливають на реалізацію функцій у сім'ї:

- відсутність власного житла або проживання «великою родиною»;

- трудова міграція батьків;

- «бездомність» у зв'язку з вимушеним переселенням з місць дислокації військових сил;

- небажана вагітність, народження дитини матір'ю-одиначкою;

- несформованість відповідального батьківства;

- наявність у сім'ї дитини з особливими потребами або одного члена інваліда;

- дромоманія одного з членів сім'ї;

- міжособистісні конфлікти;

- розлучення, втрата близької людини, годувальника;

- бездітність у сім'ї;
- різні релігійні погляди серед членів сім'ї;
- самотність людини похилого віку;
- наявність гомосексуальності та пропаганда в сім'ї сексуальної свободи;
- ранні статеві контакти;
- уживання алкогольних та хімічних речовин, безвідповідальне ставлення до власного здоров'я одного з членів сім'ї тощо.

Дослідниця І. Трубавіна складні життєві обставини відносить до кризи сім'ї та визначає їх як критичну ситуацію. У своїй роботі російські автори Л. Алексєєва, В. Меновщиков критичну ситуацію визначають як таку, де людина стикається з неможливістю реалізації своїх бажань, цілей, цінностей.

У роботі А. Капської та І. Пеші основні проблеми, які виникають у сім'ях, які опинилися у складних життєвих обставин, поділено на три групи: матеріальні труднощі (безробіття, відсутність власного житла, необхідність лікування тощо); юридичні (невміння спілкуватися з представниками органів державної влади, брак коштів на відновлення документів, отримання громадянства); психологічні (повторний шлюб одного з батьків, гіперконтроль з боку батьків, насильство в сім'ї, труднощі перехідного віку).

Аналіз досліджень науковців показав, що в більшості випадків сім'ї, які опинилися у складних життєвих обставинах, не можуть самостійно розв'язати свої проблеми та потребують соціально-педагогічної роботи з ними.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Визначте основні поняття, що характеризують сім'ї, які опинилися у складних життєвих обставинах.
2. Що включає в себе поняття «сім'ї, які опинилися у складних життєвих обставинах»?
3. Назвіть основні причини виникнення складних життєвих обставин у сучасних сім'ях.
4. Проаналізуйте ознаки складних життєвих обставин.

ПРАКТИЧНЕ ЗАВДАННЯ

Заповніть таблицю. Запишіть типи, основні ознаки, які відповідають певній категорії сімей.

Типи сімей	Основні ознаки даного типу сім'ї

ДЖЕРЕЛА

1. Завацька Л. М. Технології професійної діяльності соціального педагога : навч. посіб. для вищ. навч. закл. К. : Видавничий Дім «Слово», 2008. 240 с.
2. Про соціальні послуги : Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>
3. Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації : навч.-метод. комплекс / О. В. Безпалько, І. Д. Зверева, З. П. Кияниця, Ж. В. Петрочко та ін. / за ред. І. Д. Зверевої, Ж. В. Петрочко. К. : Фенікс, 2007. 528 с.
4. Луганцева О. Г. Професійна підготовка соціальних педагогів до роботи з сім'єю : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Луганськ, 2011. 337 с.
5. Про затвердження Стратегії розвитку системи соціальних послуг для сім'ї, дітей та молоді на 2009-2014 роки : наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 04.11.2008 N 4414. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v4414643-08#Text>
6. Целуйко В. М. Психологія неблагополучної сім'ї : книга для педагогів і родителів : учеб. пособ. М. : Изд-во ВЛАДО-ПРЕСС, 2003. 272 с.

Тема 5. Соціально-педагогічна робота з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах, на сучасному етапі

План

1. Зміст соціально-педагогічної роботи з сім'ями.
2. Основні напрями роботи соціального педагога з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах.
3. Види соціально-педагогічної роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах.
4. Характеристика основних соціальних інституцій соціально-педагогічної роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Ключові слова: соціальне інспектування, соціальне діагностування, соціальна терапія, соціальна допомога, соціально-педагогічне консультування, соціально-педагогічна реабілітація, соціальні послуги, соціальні інституції.

Сучасний етап соціально-педагогічної роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах, охарактеризувався розвитком соціально-педагогічної роботи на нових політико-правових засадах у контексті засвоєння світового досвіду та становлення й зміцнення зв'язків із провідними міжнародними громадськими організаціями й благодійними фондами, державними та недержавними організаціями, що спеціалізуються на проблемах функціонування сучасних сімей.

Робота таких установ ґрунтується на утвердженні соціально-педагогічної роботи як окремої галузі суспільної допомоги та самостійного виду професійної діяльності, яке відбулося в Україні на початку 90-х років ХХ століття.

На думку І. Зверевої, «соціально-педагогічна робота» – це різновид соціально-педагогічної діяльності, який здійснюється в певній соціальній

інституції та який спрямований на точно визначений об'єкт впливу. Визначаючи спрямованість соціально-педагогічної роботи з сім'єю на посередницьку діяльність, дослідниця наголошує на специфічному її завданні «створювати найбільш сприятливі умови її життєдіяльності, залучати до цієї роботи всі виховні інститути, у процесі взаємодії з сім'єю тактовно, компетентно, делікатно коригувати її внутрішню систему, скеровувати її на розвиток соціально досконалої особистості».

Схожою є думка Н. Заверико, яка вважає, що соціально-педагогічна робота є різновидом соціальної системи, яка має справу з людьми (зокрема з клієнтами й соціальними працівниками) та їх відносинами між собою.

Соціальну роботу як професійну діяльність, спрямовану на підтримку й надання кваліфікованої допомоги будь-якій людині, групі людей, громаді, що розширює чи відновлює їх здатність до соціального функціонування, сприяє реалізації громадянських прав, запобігає соціальному виключенню, розглядає С. Кубіцький.

Визначаючи соціально-педагогічну роботу з сім'ями, науковець А. Капська зауважує, що така робота є системою взаємодії соціальних органів держави і суспільства та сім'ї, яка спрямована на поліпшення матеріально-побутових умов життєдіяльності сім'ї, розширення її можливостей у здійсненні прав і свобод, визначених міжнародними та державними документами, забезпечення повноцінного фізичного, морального й духовного розвитку всіх її членів, залучення до трудового, суспільно-творчого процесу.

У дисертаційному дослідженні Н. Грабовенко «соціально-педагогічна робота з сім'єю» визначена як діяльність соціального педагога, спрямована на мобілізацію внутрішнього потенціалу сім'ї для її психолого-педагогічної адаптації до проблем.

Як провідний, найбільший за обсягом напрям сучасної професійної соціально-педагогічної діяльності, який характеризується рисами перманентної актуальності, системності, комплексності, рівневої структурованості, змістовної багатоаспектності, мультидисциплінарності наукових засад, суб'єктної поліфункційності, технологічності та інноваційності, визначає «соціально-педагогічну роботу із сім'єю» О. Луганцева.

Спираючись на сприйняття сім'ї як соціального інституту та системи, І. Трубавіна наполягає на тому, що соціально-педагогічна робота з сім'єю повинна бути спрямованою й на сьогоденне життя сім'ї, і на її перспективу; на врахування граничних термінів етапів і на проміжні етапи; на особисті цілі й прагнення членів сім'ї і на сімейні цілі, на підтримання не тільки батьківських, а й подружніх почуттів. Така робота повинна бути системною й систематичною, урахувувати індивідуальні й вікові особливості сім'ї та її членів.

Розкриття змісту соціально-педагогічної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах, потребувало уточнення напрямів, видів соціально-педагогічної роботи з сім'ями.

Зокрема, змістом соціально-педагогічної роботи з сім'єю Т. Шеляг визначає надання допомоги сім'ї у здійсненні нею своїх функцій і в усуненні виникаючих дисфункцій. Допомогу сім'ї автор розділяє на класи: екстрена, спрямована на

виживання сім'ї (термінова соціальна допомога, негайне видалення з сім'ї дітей, які перебувають у небезпеці або залишених без піклування батьків), соціальна робота, спрямована на підтримку стабільності сім'ї, і соціальна робота, спрямована на соціальний розвиток сім'ї та її членів.

Дослідник М. Галагузова називає три складники роботи соціального педагога із сім'єю: це освітня (допомога в навчанні, допомога у вихованні), психологічна (соціально-психологічна підтримка й корекція) і посередницька (організаційна, координаційна та інформаційна допомога).

На підставі аналізу досліджень науковців ми визначили основні напрями роботи соціального педагога з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах: консультативно-інформаційний, консультативно-правовий, діагностичний, корекційно-реабілітаційний, профілактичний (у тому числі допомога з працевлаштування); посередницький (зв'язок з різними соціальними агенціями з метою виплати соціальних трансфертів та отримання адресної допомоги); соціальний (вивчення соціально-побутових умов з метою організації допомоги (пільги, передача одягу, взуття та інших необхідних побутових речей тощо)).

Видами соціально-педагогічної роботи з такими сім'ями за визначеними напрямками є їх *соціальне інспектування, соціальне діагностування, соціальний захист, надання соціальної допомоги, соціально-педагогічне консультування, соціально-педагогічна реабілітація як система комплексних заходів тривалої допомоги з метою збереження сім'ї, відновлення родинних стосунків, захисту й реалізації прав членів у родині та її прав у суспільстві.*

Так, соціальне інспектування сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, – це візит до сім'ї групи уповноважених осіб з метою ознайомлення зі станом справ у родині, виявлення причин, які призвели до матеріального, соціального та/або фізичного неблагополуччя, виникнення психологічних конфліктів та з метою з'ясувати характер стосунків між членами сім'ї, аналіз її життєвих циклів, структури, виконання нею основних функцій [3, с. 114-115]. Соціальне інспектування є складовою соціального супроводу, метою якого є контроль соціальним педагогом чи працівником реалізації в сім'ї прав її членів, виявлення випадків їх порушення та умов, що спричиняються [8].

Соціальна діагностика стану сім'ї є невід'ємною складовою соціального супроводу родин, які опинилися у складних життєвих обставинах. Дослідники О. Безпалько, І. Зверева, Г. Лактіонова, С. Харченко стверджують, що соціальна діагностика – це процес вивчення причини виникнення соціальних проблем, які створюють складні життєві ситуації для індивіда, сім'ї, окремих груп [7]. До найбільш уживаних методів соціальної діагностики оцінювання сім'ї є бесіда, інтерв'ю, спостереження, аналіз документів, екокарта, карта соціальної мережі, генограма тощо .

Соціальний захист – це система пріоритетів і механізмів реалізації законодавчо - закріплених соціальних, правових і економічних гарантій громадян, органів управління всіх рівнів, інших інститутів, а також система соціальних служб, яка повинна забезпечити певний рівень соціальної захищеності. Основними завданнями соціального захисту сім'ї є реалізація визначених

законодавством соціальних прав і мінімальних соціальних гарантій; адаптація системи соціального захисту сім'ї до змінених соціально-економічних умов тощо.

Інший важливий вид роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах, – соціально-педагогічне консультування, яке охоплює такий спектр проблем, як стосунки між подружжям, між ним та їхніми батьками, дітьми й батьками, інформування про можливості вирішення складних життєвих обставинах тощо [4].

У науковій літературі саме поняття «консультування» розглядається як вид соціальної роботи, втручання, в ході якого відбувається вивчення та розуміння існуючої проблеми, розгляд різних варіантів, які можуть бути надані для її розв'язання; поради вказівки та альтернативи надання допомоги; форма соціальної роботи, яка дозволяє наблизити соціальні послуги до адресних груп клієнтів [6, с. 31-32]. Соціально-педагогічне консультування може здійснюватися як з усією сім'єю, так і з окремими її членами на різних етапах розвитку сім'ї з урахуванням особливостей розв'язання сім'єю завдань попередніх етапів, досвіду членів сім'ї [8, с. 255].

За твердженням І. Зверєвої, соціально-педагогічна реабілітація спрямована на відновлення виховного потенціалу сім'ї, захист прав членів родини в кризових ситуаціях, зміну соціального та сімейного статусу окремих членів родини. Об'єктами соціальної реабілітації в сім'ї є члени родини, які зазнають у ній різних форм психічного, фізичного та сексуального насильства; сім'ї, які за певних умов послабили або неправильно реалізують свою виховну функцію; сім'ї, у яких окремі члени потребують медичної або професійної реабілітації.

Мета соціально-педагогічної реабілітації сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, полягає у здійсненні економічних, освітніх, правових та лікувальних заходів щодо відновлення матеріального стану, прав, освіти та фізичного стану членів таких сімей.

За визначенням А. Капської «соціально-педагогічну реабілітацію» розглядають як вид соціальної роботи, який передбачає комплекс заходів, спрямованих на відновлення порушених чи втрачених членами сім'ї, родиною суспільних зв'язків, стійких розладів функцій організму, зміни статусу, умов життя. У роботі О. Безпалько зазначено, що соціально-педагогічна реабілітація характеризується заходами виховного та навчального характеру. Така робота передбачає підтримку та допомогу сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах, поки вони не відновили свою життєдіяльність.

Діяльність спеціалістів з реабілітації сім'ї спрямована на зміцнення родинних зв'язків, подолання відчуженості дитини або членів родини від сім'ї, корекцію взаємостосунків у сім'ї, допомогу окремим членам сім'ї в професійному та соціальному становленні (консультації, психотерапевтичні бесіди, окремі та спільні тренінги батьків і дітей, семінари, відеолекторії, зустрічі зі спеціалістами, групи самопомоги, сімейні збори тощо) [1, с.65-66].

Надання соціальної допомоги сім'ї соціальними педагогами ґрунтується на видах і формах соціальної допомоги, мета яких – збереження сім'ї як соціального інституту в цілому та кожної конкретної сім'ї, що потребує підтримки. Соціальна допомога сім'ї, яка опинилася у складних життєвих обставинах, може бути

екстреною, терміновою, тобто спрямованою на виживання сім'ї (екстрена допомога, термінова допомога, негайне вилучення із сім'ї дітей, що знаходяться в небезпеці або залишилися без піклування батьків), у формі дій на підтримку стабільності сім'ї, на соціальний розвиток сім'ї та її членів. Допомогою може бути консультування, втручання, тощо [8, с. 254].

Відповідно до ЗУ «Про соціальні послуги», основне завдання соціальної допомоги сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах, полягає в наданні таким родинам соціальних послуг. У ЗУ «соціальні послуги» визначено як комплекс правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги, з метою поліпшення або відтворення їх життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя.

Дослідники визначають соціальні послуги як комплекс дій держави, відповідних громадських і недержавних організацій, спрямованих на створення і поліпшення життєдіяльності молоді, розширення можливостей самореалізації.

У соціально-педагогічній літературі зустрічається визначення «соціальних послуг» як сукупності дій та пропозицій державних та неурядових організацій, якими можуть скористатися окремі особи чи соціальні групи з метою задоволення особистих проблем, вирішення проблем або подолання складних життєвих обставин [2, с. 148].

Так, згідно ЗУ «Про соціальні послуги», такі види соціальних послуг сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах: соціально-економічні, юридичні, соціально-педагогічні, психологічні, соціально-медичні, інформаційні, послуги з працевлаштування, з професійної реабілітації осіб з обмеженими фізичними можливостями.

Дослідник І. Трубавіна в роботі з неблагополучними сім'ями визначає такі соціально-педагогічні послуги: консультування сім'ї, соціальну опіку, інформування. Дещо іншу класифікацію соціальних послуг пропонує дослідник О. Безпалько, зокрема: педагогічні, психологічні, медико-оздоровчі, юридичні та інформаційно-довідкові.

У роботі І. Зверевої, Ж. Петрочко вказано, що під час соціально-педагогічної роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах, велика вага психологічних послуг, які орієнтовані на формування в клієнтів упевненості та мотивації по подоланню складних ситуацій, розвиток навичок самовдосконалення, зміну у свідомості людини уявлення про безвихідь її становища, відновлення психологічних сил організму. Соціально-економічні послуги можуть бути виражені у різних видах державних соціальних допомог, а саме: допомога у зв'язку з вагітністю та пологами; одноразова допомога при народженні дитини; допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку; допомога на дітей одиноким матерям, допомога на дітей, які перебувають під опікою, піклуванням; допомога малозабезпеченим сім'ям; соціальні виплати на утримання та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; державна допомога інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам; надбавки у разі догляду за дитиною-інвалідом та ін. [254, с. 23, 239].

Варто наголосити, що з розвитком у країні агенцій соціально-педагогічної роботи соціальне інспектування, соціальне діагностування, соціальна терапія, надання соціальної допомоги, соціально-педагогічне консультування, соціально-педагогічна реабілітація здійснюються при взаємодії соціального педагога з різними соціальними інституціями. Виділені соціальні інституції соціально-педагогічної роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах, систематизовано та подано у вигляді таблиці 1.

Останнім часом одними з найактивніших соціальних агенцій по роботі з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах є неурядові організації, які організують свою діяльність відповідно до ЗУ «Про об'єднання громадян» та «Про благодійництво та благодійні організації». Особливістю громадських організацій у контексті надання допомоги сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах, є активізація членів родини в напрямі самостійного вирішення проблем.

До основних завдань, які реалізуються недержавними об'єднаннями під час здійснення соціально-педагогічної роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах, можна віднести реалізацію соціальних програм, спрямованих на надання допомоги конкретним родинам з урахуванням їх специфічних потреб; задоволення потреб членів родини через виробництво, консультування; надання можливості розвитку особистісного потенціалу та самовдосконалення; залучення фінансових ресурсів для вирішення проблем сімей; інтеграційне об'єднання громадян з метою здійснення колективних зусиль.

Так, на основі означеного ми можемо зробити висновок про те, що зміст соціально-педагогічної роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах, визначається через забезпечення соціального інспектування, соціально-реабілітаційну та соціально-профілактичну роботу, здійснення соціального діагностування, консультування, соціальної терапії, надання соціальної допомоги, співпрацю з різними соціальними агенціями.

Таблиця 1

Соціальні інституції соціальної та соціально-педагогічної роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах

Суб'єкти	Напрями роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах
Центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді	Соціальний супровід, соціальна підтримка окремих категорій сімей, соціальне інспектування сім'ї; інформаційні та консультативні соціально-педагогічні послуги сім'ям; соціальна реклама здорового сімейного способу життя; оздоровлення дітей з сімей у складних життєвих обставинах; вивчення проблем і потреб сімей різних типів.
Відділ соціального захисту населення	Надання різних видів матеріальної допомоги малозабезпеченим сім'ям: субсидії, виплати на дітей, пенсії, гарячі обіди, компенсації, пільги тощо; допомога малозабезпеченим сім'ям у вихованні дітей: надання безкоштовних квитків на свята, до музеїв тощо.
Відділ освіти	Виявлення дітей, які потребують захисту прав у сім'ї та суспільстві; надання матеріальної допомоги дітям з малозабезпечених сімей, організація їх дозвілля та відпочинку, культурної просвіти, профілактична та просвітницька робота з дітьми та їх батьками,

	соціальне інспектування.
Служба у справах неповнолітніх	Проведення з батьками спільно з дільничними інспекторами міліції роботи стосовно їхньої відповідальності за умови проживання й виховання дітей; рейди-перевірки сімей у складних життєвих обставинах.
Кримінальна міліція у справах неповнолітніх	Обстеження житлово-побутових умов сім'ї, виявлення фактів асоціальної та аморальної поведінки батьків, ізоляція дітей від таких умов життя і передавання їх у притулок; попередження батьків про необхідність виконувати батьківські обов'язки, інформування про відповідальність за невиконання цих обов'язків; допомога в розшуку бездоглядних дітей, вивчення можливостей повернення їх у сім'ї.
Інші структури (РАГС, паспортний стіл, відділ субсидій, центр зайнятості, кризові центри соціально-психологічної допомоги тощо)	Сприяння працевлаштуванню працездатних членів сімей, призначення державної допомоги, субсидій, сприяння залученню до оплачуваних громадських робіт, психологічне консультування тощо.
Громадські об'єднання та благодійні фонди, товариства, відділення міжнародних організацій (ПРООН, ЮНІСЕФ, Товариство Червоного Хреста тощо)	Надання негайної соціально-психологічної допомоги людині в кризовому стані з метою запобігання проявів девіантності, деліквентності, скоєння суїциду; робота з молодими сім'ями, які з причин педагогічної та психологічної необізнаності, відсутності досвіду в професійній діяльності, відсутність власного житла найчастіше є об'єктом соціально-педагогічного втручання; організація дозвілля, поширення соціальної реклами; надання безкоштовного одягу, взуття, продуктів харчування та ін.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Дайте визначення поняттю «соціально-педагогічна робота з сім'єю».
2. Визначте основні напрями роботи соціального педагога з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах.
3. Охарактеризуйте соціальний захист як вид роботи соціального педагога з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах.
4. Перерахуйте та охарактеризуйте основні соціальні послуги, які надаються сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах.
5. Назвіть соціальні інституції соціально-педагогічної роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах. Визначте напрями їх роботи.

ПРАКТИЧНЕ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Проведіть пошук реальних прикладів, описаних у періодичній пресі, щодо результативності соціально-педагогічної роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах різних соціальних агенцій.

Завдання 2. Заповніть таблицю. Запишіть відомі вам громадські організації, благодійні фонди, які надають допомогу сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах. Визначте напрями їх діяльності та види допомоги сім'ям.

Недержавні, благодійні організації	Напрями діяльності	Види допомоги

ДЖЕРЕЛА

1. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка : схеми, таблиці, коментарі : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К. : Центр навчальної літератури, 2009. 208 с.
2. Безпалько О. В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді: теоретико-методологічні основи : монографія. М-во освіти і науки України : Ін-т проблем виховання Академії педагогічних наук. К. : Наук. світ, 2006. 363 с.
3. Капська А. Й Соціальний супровід різних категорій сімей та дітей : навч. посіб / за ред. А. Й. Капської. К. : Центр учбової літератури, 2012. 232 с.
4. Зберегти сім'ю. Соціальна робота з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах : нав. посіб. / О. М. Мороз, Г. І. Постолик, Т. В. Семигіна, О. С. Шипіленко. К. : ЕКМО, 2008. 160 с.
5. Словник-довідник для соціальних працівників та соціальних педагогів / за ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. К. : УДЦССМ, 2000. 260 с.
6. Соціальна робота в Україні : навч. посіб. / І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін./ за заг. ред. І. Д. Зверєвої, Г. М. Лактіонової. К. : Наук. світ, 2004. 256 с.
7. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з сім'єю в Україні : теорія і методика : монографія / Ію М. Трубавіна. Харків : Нове слово, 2007. 395 с.

РОЗДІЛ 2. ТЕХНОЛОГІЇ ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ СОЦІАЛЬНОГО СПРЯМУВАННЯ З СІМ'ЯМИ, ЯКІ ОПИНИЛИСЯ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

Тема 6. Технологічний підхід у процесі роботи фахівців соціальної сфери з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах

План

1. Поняття «технології соціально-педагогічної роботи», їх сутність.
2. Етапи реалізації технологій соціально-педагогічної роботи.
3. Складові процесу реалізації технологій соціально-педагогічної роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Ключові слова: технології соціально-педагогічної роботи, етапи та складові роботи, діагностична, проєктивна, організаторська, практично-діяльнісна, оцінювальна робота.

Об'єктивні вимоги, що висуваються науково-технічним і соціальним прогресом, відбиваються на технологізації соціально-педагогічної роботи з сім'ями. Застосування технологій у процесі соціально-педагогічної роботи має інноваційний, творчий характер, пов'язане з постійним пошуком більш ефективних способів використання ресурсів соціальних інституцій. Упровадження технологічного підходу в практику організації соціально-педагогічної роботи з сім'ями, які потребують допомоги, – це стратегічний напрям, що орієнтований на високий кінцевий результат.

Проблема технологій соціально-педагогічної роботи знайшла своє широке відображення у працях вітчизняних (Л. Артющкіна, Р. Вайноли, Н. Заверико, І. Зверєвої, А. Капської, І. Трубавіної, С. Харченка та ін.) і зарубіжних (М. Галагузової, Л. Мардахаєва, Ю. Резнікова, Г. Штинової, Є. І Холостової, Л. Нікітіної та ін.) учених.

О. Холостова стверджує, що технології соціально-педагогічної роботи - це способи професійного впливу на соціальний об'єкт з метою його покращення, забезпечення оптимізації функціонування при можливому тиражуванні даної системи соціальних впливів.

Дослідниця Р. Вайнола трактує технології соціально-педагогічної роботи як - сукупність способів, дій соціальних педагогів, спрямованих на встановлення, збереження та поліпшення соціального функціонування об'єкта, сприяння саморозвитку особистості, реалізації її творчого потенціалу, здібностей, задатків. Визначаючи технології соціально-педагогічної роботи, науковець І. Зверєва порівнює їх із практичною діяльністю соціального педагога, для якої характерна раціональність, послідовність використання різних методів та засобів з метою досягнення якісних результатів.

Дослідник проблем соціальної педагогіки Н. Заверико визначає технології соціально-педагогічної роботи як спосіб взаємодії соціального педагога

(соціального працівника) з клієнтом, що забезпечує соціалізацію останнього в наявних або спеціально створених умовах. Сутність технології соціально-педагогічної роботи, на думку автора, полягає в опералізації процесу надання послуг і надання соціально-педагогічної допомоги, створенні алгоритму взаємодії соціального педагога з клієнтом.

Цілеспрямованою, спеціально-організованою послідовністю соціально-педагогічної діяльності визначає технології соціально-педагогічної роботи дослідник Т. Алексеєнко.

Під соціально-педагогічними технологіями окремі автори розуміють певну програму дій соціального педагога, його співробітництво з індивідом чи соціальною групою в прогнозованих чи спонтанних умовах з метою досягнення оптимального результату [1].

Аналіз робіт сучасних дослідників (О. Безпалько, Р. Вайноли, Т. Веретенко, М. Галагузової, Н. Заверико, Л. Завацької, І. Зверєвої, Н. Зимівець, В. Лютого, В. Петровича, С. Харченко) дозволив нам систематизувати підходи до поняття технології соціально-педагогічної роботи та виокремити серед них найбільш поширені:

- технології соціально-педагогічної роботи – стратегічна програма дій, основана на виконанні певного алгоритму, метою якої є досягнення позитивного результату в практичній діяльності;
- технології соціально-педагогічної роботи – певні спеціально підібрані методи роботи, спрямовані на вирішення соціально-педагогічних задач;
- технології соціально-педагогічної роботи – спеціально підготовлена діяльність, яка реалізується за певними етапами та засновується на спеціально розроблених методиках.

У роботі Р. Вайноли зазначено, що основним завданням соціально-педагогічних технологій є, перш за все, розробка методів та методик результативного та раціонального цілеспрямованого соціального впливу; застосування технологізації як способу оптимізації соціально-педагогічного результату [3].

Практика соціально-педагогічної роботи з сім'єю завжди спирається на конкретний тип сім'ї. Для ефективної роботи соціального педагога важливо вміти визначати, до якого саме типу належить сім'я, що потребує допомоги.

Аналіз комплексу проблем усіх типів сімей, законодавство України дозволяють стверджувати, що об'єктом роботи соціального педагога в першу чергу є сім'ї, які опинилися у складних життєвих обставинах. Варто наголосити, що мета соціально-педагогічної роботи із сім'ями зазначеної категорії – збереження сім'ї як спеціального інституту в цілому і кожної конкретної сім'ї, що потребує підтримки, допомоги у виході сім'ї з кризи.

Літературні джерела й практичний досвід зарубіжних країн свідчать, що типовий технологічний алгоритм соціально-педагогічної роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах, містить такі основні складові, як вивчення ситуації, психосоціальну діагностику, планування й документування майбутньої роботи, її безпосередню реалізацію, аналіз і оцінку результатів,

припинення активної роботи та додаткове кураторство члена сім'ї (надалі клієнта) [2].

Зміст роботи соціального педагога з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах, ґрунтується на чітко розроблених етапах роботи.

Перший етап – підготовчий (або етап вивчення ситуації, установлення контакту і знайомства, діагностики, планування): збір інформації стосовно самого клієнта (або кількох клієнтів, якщо, наприклад, у межах однієї сім'ї різні її члени потребують допомоги), найближчого оточення клієнта (членів сім'ї, близьких родичів, друзів, людей, з якими найбільше спілкується клієнт у процесі навчання, роботи, дозвілля або поза ними) та соціальних інститутів і служб, які мають зв'язки з клієнтом або можуть до нього стосуватися (навчальні, виробничі, медичні, соціальні, адміністративні установи і заклади тощо).

Другий етап – реалізації (етап безпосереднього надання послуг, інтервенції). Сутність його полягає в безпосередній реалізації запланованих заходів із надання допомоги. Це головний етап надання практичної соціальної допомоги клієнтові, коли одночасно або послідовно (залежно від особливостей випадку) здійснюється втручання по кожному із визначених планом конкретних завдань стосовно самого клієнта, його найближчого і більш віддаленого соціального оточення. На цьому етапі до практичної роботи залучаються треті (окрім працівника і клієнта) сторони – організації і спеціалісти, що надають послуги.

Третій етап – підсумковий (або етап оцінки й припинення, стабілізації, згортання). Цей етап містить оцінку змін, які відбулися в процесі надання соціальних послуг і після того, як вони були отримані клієнтом; вивчення нових потреб, які з'явилися в клієнта в результаті змін, що сталися, і вимагають задоволення; розробку, якщо це потрібно, нового, додаткового плану соціальної допомоги або припинення роботи з клієнтом, якщо ситуація це уможлиблює; підготовку клієнта до згортання соціальної допомоги (соціального супроводу) як складову припинення роботи; додаткове кураторство клієнта й оточення, якщо це потрібно, для профілактики небажаних наслідків і закріплення позитивних змін.

Процес реалізації технологій соціально-педагогічної роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах поділяється на такі складові:

1. Діагностична робота. Одержання даних про членів сім'ї, які знаходяться у несприятливих умовах, екстремальній ситуації. Діагностика особистості, умов, ситуації, оцінка ресурсів і прийняття рішення про:

- ◆ кризове втручання;
- ◆ узяття клієнта на соціальну реабілітацію (у притулку, денному центрі соціально-психологічної допомоги, як патронаж на дому тощо);
- ◆ здійснення окремої роботи з членами сім'ї (корекційної, попереджувально-профілактичної, навчання самопомозі).

2. Проективна діяльність. Пропозиція соціальних послуг клієнту та членам його сім'ї, визначення мети, завдань стратегії надання допомоги, вироблення мети й завдань роботи (спільно з клієнтом, з членами його сім'ї – по можливості, спільно з усіма фахівцями, причетними до проблеми клієнта).

3. Організаторська робота. Залучення міждисциплінарної команди до реалізації технологій соціально-педагогічної роботи (укладення угод, формування

групи фахівців з різних спеціальностей для надання допомоги в конкретному випадку). Організація взаємодії між суб'єктами соціальної роботи, зокрема на таких рівнях:

- ◆ на функціональному (відповідно до спільної мети, конкретних завдань діяльності, через поділ процесу спільної діяльності між виконавцями);
- ◆ на міжособистісному між суб'єктами або між клієнтом і суб'єктами соціальної роботи: через нараду, суперечки, дискусії як безпосередню трансформаційну взаємодію (спрямовану на зміни в клієнті, мікро - та макросередовищі);
- ◆ на рівні організації: наявність організації (установи) для надання соціальної допомоги, супроводу, керівництва в особі одного з фахівців, наділеного особливими повноваженнями (відповідального до життя та здоров'я членів сім'ї);
- ◆ у просторі: в одній установі чи в кількох одночасно (через створення єдиного соціалізуючого простору з безпосередніми особистими контактами між членами різних сімей, обміну між ними діями, інформацією, із взаємною перцепцією;
- ◆ вироблення плану соціального супроводу з урахуванням думки клієнта, пропозицій фахівців, залучених до соціально-педагогічної роботи [4.].

4. Практично-діяльнісна. Надання соціальної допомоги, послуг клієнту на основі:

- ◆ кризового втручання в сім'ю та життя кожного члена сім'ї для відновлення її стану і соціального статусу;
- ◆ «допомоги для самопомоги» подолання репресивності, агресивності, тендерних стереотипів, самореалізації (в позитивний бік).

Торкаючись питання соціальної допомоги, варто наголосити, що допомогу сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах, можна поділити на екстрену, тобто спрямовану на виживання сім'ї (екстрена допомога, термінова соціальна допомога, термінове вилучення із сім'ї дітей, які перебувають у небезпеці), і таку, що спрямована на підтримку стабільності сім'ї, на соціальний розвиток сім'ї та її членів.

5. Оціночна. Оцінка ситуації і стану клієнта й прийняття рішення про завдання та зміст програми з ним і членами його сім'ї.

У більшості джерел з проблеми класифікації технологій соціально-педагогічної роботи визначають такі технології соціально-педагогічної роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах: соціальної експертизи; проектування; передбачення; профілактики та адаптації, реабілітації та терапії; групової роботи; консультування та посередництва; зв'язку з громадкістю; соціального захисту, соціального супроводу, оцінки потреб дитини та її сім'ї, раннього втручання, ведення випадку тощо.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Дайте визначення поняттю «технології соціально-педагогічної роботи» (за декількома авторами).

2. Визначте та охарактеризуйте етапи роботи соціального педагога з сім'ями.

3. Охарактеризуйте діагностичну роботу соціального педагога з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах.

4. Охарактеризуйте організаторську роботу соціального педагога з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах.

ПРАКТИЧНЕ ЗАВДАННЯ

Опишіть методи, прийоми та засоби, які необхідні для співпраці зі спеціалістами різних соціальних агенцій у роботі з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах.

ДЖЕРЕЛА

1. Теорії і методи соціальної роботи : підруч. для студ. вищ. навч. закладів / за ред. Т. В. Семигіної, І. І. Миговича. К. : Академвидав, 2005. 328 с.
2. Технологія роботи з різними категоріями клієнтів центрів соціальних служб для молоді : метод. посіб. / С. В. Толстоухова, О. О. Яременко, О. В. Вакулєнко та ін. К. : ДЦССМ, Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. 88 с.
3. Технології соціально-педагогічної роботи : навч. посіб. / О. В. Безпалько, Р. Х. Вайнола, Ж. В. Петрочко та ін. / за заг. ред. А. Й. Капської. К. : УДЦССМ, 2000. 372 с.
4. Шахрай В.М. Технології соціальної роботи : навч. посіб. / В.М. Шахрай. К. : Центр навчальної літератури, 2006. 464 с.

Тема 7. Соціальний супровід сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах

План

1. Поняття «соціальний супровід».
2. Об'єкти, складові та етапи соціального супроводу.
3. Сутність соціального супроводу сім'ей, які опинилися у складних життєвих обставинах.
4. Організація соціального супроводу сім'ей, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Ключові слова: соціальний супровід, об'єкти соціального супроводу, етапи та план соціального супроводу.

Соціальний супровід є різновидом надання соціальних послуг. Визначення цієї форми соціальної роботи в українській практиці бере початок з 1998 р., коли на етапі соціального експерименту зі створення прийомних сімей в Запорізькій області Державним інститутом проблем сім'ї та молоді (тоді Українським інститутом соціальних досліджень) було впроваджено модель соціальної підтримки сім'ї, яка бере на виховання дитину, позбавлену батьківського піклування [4].

Відповідно до ЗУ «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» (від 22 червня 2001 р. №2558-III), «соціальний супровід» визначений як вид

соціальної роботи, спрямований на здійснення соціальної опіки, допомоги та патронажу соціально незахищених категорій дітей та молоді з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їх соціального статусу [1]. У свою чергу, у Порядку здійснення соціального супроводу ЦСССДМ сімей та осіб у складних життєвих обставинах (наказ Міністерство сім'ї молоді та спорту від 25.04.2008 №1795) наголошується на тому, що «соціальний супровід» є формою соціальної підтримки та передбачає надання конкретній особі чи сім'ї комплексу соціальних послуг [2].

Дослідник І. Зверева соціально-педагогічний супровід визначає як довготривалу, різноманітну допомогу різним типам неблагополучних сімей, формування здатності сім'ї самотужки долати свої труднощі, реалізовувати власний соціальний і виховний потенціал; корекцію й покращення внутрішньосімейних стосунків, зв'язків сім'ї з мікро- та макросередовищем (матеріальна та психологічна допомога, соціальні послуги, консультування, захист інтересів сім'ї в органах державної влади).

Соціально-педагогічний супровід неблагополучних сімей (за І. Трубавіною) – це довготривала, різноманітна підтримка й допомога різним типам неблагополучних сімей щодо створення умов для усунення причин неблагополуччя, формування здатності сім'ї самостійно розв'язувати свої проблеми (долати труднощі, виконувати функції, реалізовувати свій соціальний та виховний потенціал, права в суспільстві), корекцію й покращення внутрішньосімейних стосунків сім'ї [5, с. 259].

Важливою для нашого дослідження є думка Г. Лактіонової, яка стверджує, що соціальний супровід – це тривалий процес, спрямований на здійснення системи комплексних заходів різними спеціалістами щодо соціальної реабілітації соціально незахищених верств населення. Дослідниця також виокремлює чотири основні ознаки соціального супроводу: комплексність послуг, що надаються; їх тривалий термін; згоду отримувача послуг на соціальний супровід та його активну позицію щодо здійснення спільними зусиллями змін на краще; залучення до здійснення соціального супроводу інших фахівців, використання ними потенціалу громади [3, с. 255].

У контексті роботи соціального педагога з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах, **соціальний супровід таких сімей** нами визначено як технологію соціально-педагогічної роботи, спрямовану на підтримку та збереження повноцінного функціонування сім'ї, попередження негативних проявів поведінки, формування здатності членів сім'ї самостійно долати складні життєві обставини шляхом мобілізації власних ресурсів.

Об'єктами соціального супроводу є такі родини:

- ✓ сім'ї з дітьми та особи, які опинилися у складних життєвих обставинах і не в змозі подолати їх за допомогою власних засобів та можливостей, у зв'язку з інвалідністю батьків або дітей, вимушеною міграцією, наркотичною або алкогольною залежністю одного/обох з членів сім'ї, перебуванням у місцях позбавлення волі, ВІЛ-інфекцією, насильством у сім'ї, складними стосунками в сім'ї тощо;
- ✓ сім'ї, у яких існує ризик передачі дитини до закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

- ✓ одинокі матері/батьки (у тому числі неповнолітні), яким потрібна підтримка;
- ✓ сім'ї, члени яких є випускниками інтернатних закладів;
- ✓ молоді особи та сім'ї, члени яких перебували у виховних, виправних колоніях, слідчих ізоляторах та повернулися з них або були засуджені до покарань без позбавлення волі, відбували альтернативні види покарань;
- ✓ діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування (за потребою) та особи із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у тому числі і які є випускниками інтернатних закладів;
- ✓ матері (у тому числі неповнолітні), які мали/мають намір відмовитися від новонароджених дітей;

Основними завданнями соціального супроводу є такі:

- ефективне використання наявних ресурсів для швидкого подолання складних життєвих обставин членів сім'ї;
- забезпечення партнерських стосунків між членами сім'ї, соціальною службою, іншими державними й громадськими установами для комплексного забезпечення послуг.

До змісту соціального супроводу можуть входити такі складові:

- ✓ фахова оцінка ситуації та складання плану заходів для подолання основної проблеми сім'ї, моніторинг його виконання;
- ✓ допомога в оформленні документів і запитів до відповідних інстанцій;
- ✓ сприяння в працевлаштуванні та професійному навчанні дорослих членів сім'ї;
- ✓ сприяння в лікуванні та реабілітації членів сім'ї;
- ✓ допомога в набутті членами сім'ї необхідних соціальних навичок;
- ✓ соціально-педагогічна, психологічна корекція;
- ✓ надання інформації;
- ✓ посередництво участі в групах самодопомоги;
- ✓ переадресація до окремих спеціалістів або інших закладів;
- ✓ психологічна допомога й підтримка;
- ✓ індивідуальне супроводження до служб чи закладів (у випадку необхідності);
- ✓ представництво інтересів дитини або членів сім'ї;
- ✓ сприяння в отриманні соціальних допомог, пільг, оздоровлення дітей.

В основі соціального супроводу сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, лежить оцінка та планування послуг. Елементом цього процесу повинна бути індивідуальна оцінка потреб членів сім'ї для визначення конкретного типу та рівня соціальної допомоги, виду соціальних послуг.

Соціальний супровід передбачає комплекс соціальних послуг, спрямованих на допомогу в розв'язанні проблем сім'ї чи особи, що спричинили складні життєві обставини, які вона не може подолати самостійно, визначення головної проблеми, що провокує неблагополуччя, вирішення якої дозволить сім'ї чи особі в подальшому забезпечити належне функціонування.

Надання соціальних послуг у ході соціального супроводу сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, здійснюється на регулярній основі таким чином:

- ✓ індивідуально кожному члену родини;
- ✓ усім членам родини;
- ✓ індивідуально або в групах з осіб, які складають значиме соціальне оточення особи чи сім'ї (найближчі родичі, сусіди, друзі тощо);
- ✓ у групах взаємопідтримки та взаємодопомоги.

Соціальний супровід сімей здійснюється за певними етапами. Так, І. Трубавіна розрізняє конкретні етапи здійснення соціально-педагогічного супроводу неблагополучної сім'ї, які ми можемо віднести до етапів соціального супроводу сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Таблиця 2

Етапи соціального супроводу сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах

Етап 1	Виявлення сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах для подолання кризової ситуації.
Етап 2	Знайомство із сім'єю, збір інформації про неї, визначення її проблем, формування позитивної мотивації до участі в роботі з соціальним педагогом.
Етап 3	Подолання опору з боку окремих членів сім'ї соціальному супроводу через опосередкований вплив інших членів сім'ї, роз'яснення необхідності такої роботи.
Етап 4	Отримання згоди сім'ї на соціально-педагогічну роботу, укладання контракту про обов'язки сторін у процесі діяльності.
Етап 5	Подолання наслідків складних життєвих обставин, стабілізація й корекція стосунків, зміцнення зв'язків із мікросередовищем, усунення причин виникнення таких обставин; розв'язання проблем сім'ї.
Етап 6	Профілактика рецидивів виникнення складних життєвих обставин, спрямування сім'ї на самовизначення й самостійне розв'язання складних життєвих обставин; перевірка результатів роботи через опосередкований чи безпосередній нагляд.
Етап 7	Вихід із сім'ї соціального педагога; закінчення дії контракту; аналіз отриманих результатів; розробка рекомендацій щодо подальшого самостійного життя родини

Згідно з вище вказаними етапами передбачено базову оцінку стану здоров'я, рівня психологічного та емоційного розвитку, знань кожного члена сім'ї; складання плану соціального супроводу сім'ї; відвідування сім'ї; періодичну оцінку ефективності реалізації соціального супроводу; коригування плану соціального супроводу; планування виходу із сім'ї.

1. *Базова оцінка стану здоров'я, рівня психологічного та емоційного розвитку, знань кожного члена сім'ї.*

Інформація про членів сім'ї стосується таких питань: вік; стать; національність; релігійні погляди; стан здоров'я; рівень розвитку дітей; наявність документів; інформація про житло й майно; характер кожного члена сім'ї; шкідливі звички, кримінальні прояви; коло інтересів, духовні потреби тощо.

2. *План соціального супроводу.*

План соціального супроводу – це план цілеспрямованої діяльності соціального педагога, спеціалістів, які надають конкретні послуги, а також членів родини, які разом створюють необхідні умови для оптимального функціонування сім'ї та розвитку дитини.

План соціального супроводу розробляється на основі базової інформації про потреби членів сім'ї. До складання плану залучаються медичні працівники, представники правоохоронних органів, учителі (вихователі), які працюють з дитиною тощо. Структура плану соціального супроводу визначена, виходячи з основних проблемних питань: адаптація, здоров'я, освіта та навчання, соціальні проблеми, фізичний розвиток, юридичні питання тощо. План соціального супроводу розробляється на основі інформації про індивідуальні потреби кожного члена сім'ї та має містити ті позиції, які є актуальними на відповідний термін реалізації соціального супроводу.

План соціального супроводу затверджується директором центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та зберігається в особовій справі сім'ї. У разі необхідності, при виникненні обставин, які потребують термінового вживання заходів, може бути проведено коригування плану соціального супроводу. Соціальний працівник оформлює відповідну пояснювальну записку щодо обставин, які потребують коригування плану соціального супроводу, та переоформлює план відповідно до потреб дитини.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Назвіть об'єкти соціального супроводу.
2. Назвіть та охарактеризуйте етапи соціального супроводу.
3. Охарактеризуйте основні форми та методи роботи в процесі соціального супроводу сімей.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Розробіть план соціального супроводу сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Завдання 2. Охарактеризуйте процес документування соціального супроводу сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах. Розробіть паспорт соціального супроводу таких сімей.

Завдання 3. Розробіть схему взаємодії органів та установ щодо соціального супроводу сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах.

ДЖЕРЕЛА

1. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю : Закон України від 21.06.2001 № 2558-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text>.

2. Про затвердження Порядку здійснення соціального супроводу центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді сімей та осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах : наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 25.04.2008 №1795. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0471-08#Text>.

3. Соціальна педагогіка : мала енциклопедія / за заг. ред. І. Д. Звереві. К. : Центр учб. л-ри, 2008. 336 с.

4. Створення та функціонування прийомних сімей : навч. посіб. для держ. службовців / О.О. Яременко, Н.М. Комарова, Л.С. Волинець, І.В. Пеша. К. : УІСД, 2000. 128 с.

5. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з сім'єю в Україні : теорія і методика : монографія. Харків : Нове слово, 2007. 395 с.

Тема 8. Оцінка потреб дитини та її сім'ї як базова технологія роботи фахівців соціальної сфери

План

1. Оцінювання в процесі соціальної та соціально-педагогічної роботи з сім'ями.
2. Концепція оцінки потреб дитини та її сім'ї.
3. Компоненти та етапи оцінки потреб дитини та її сім'ї.

Ключові слова: оцінка, потреби, технологія оцінки потреб дитини та її сім'ї.

Ефективність і результативність соціально-педагогічної роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах, залежить від правильного діагностування сімейної ситуації та становища і потреб кожного члена сім'ї.

Про необхідність здійснення оцінки потреб сім'ї наголошується в наказі Міністерство сім'ї молоді та спорту України №4569 від 29.12.2009, де вказано про обов'язкове здійснення оцінки у разі взяття сім'ї під соціальний супровід. У ЗУ «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» **оцінка потреб** визначена як процес збору, узагальнення та аналізу соціальними працівниками інформації щодо стану та життєвих обставин об'єкта соціальних послуг з метою визначення видів та обсягів послуг, їх впливу на процес подолання складних життєвих обставин.

Науковець І. Зверева визначає оцінювання як фундаментальну технологію, орієнтовану на з'ясування потреб клієнтів, системний моніторинг процесу надання послуг і досягнутих результатів, аналіз фінансових витрат і прогнозування економічного ефекту; певний процес визначення базових даних, необхідних для подальшого планування результативної роботи з клієнтом з метою подолання його складних життєвих обставин. Дослідниця Ж. Петрочко стверджує, що будь-яка оцінка стану людини має враховувати складні синергетичні взаємодії її достоїнств та недоліків, сильних та слабких сторін. Науковець вказує на необхідність врахування сильних сторін під час здійснення соціально-педагогічної роботи з дітьми та їх сім'ями [4].

У більшості країн світу основним об'єктом технології оцінки потреб дитини та її сім'ї є саме діти, а не дорослі члени сім'ї. Так, Департаментом охорони здоров'я Об'єднаного Королівства Великобританії та Ірландії розроблено концепції оцінки потреб дитини та її сім'ї, в основу яких покладено певний алгоритм під назвою «Трикутник оцінки потреб дитини та її сім'ї», який, як матриця, дає можливість зрозуміти, що відбувається з усіма дітьми, хай би в яких

умовах вони виховувались. Цей алгоритм є універсальним і розглядається як певний стандарт умов та критеріїв для визначення рівня благополуччя та гармонійного розвитку дитини (див. Схему 1) [3].

Схема 1. Модель оцінки

У своїй роботі ми наполягаємо на здійсненні оцінки потреб не лише дитини у сім'ї, а кожного члена сім'ї окремо. Так, згідно з вище згаданою концепцією, розглянемо основні компоненти оцінки:

- потреби кожного члена сім'ї, особливо дитини в ній під час розвитку (*здоров'я, освіта, соціальна презентація, емоційний розвиток та поведінка, самоусвідомлення, сімейні і соціальні стосунки, навички самообслуговування*);
- батьківський потенціал – здатність батьків піклуватися про дитину, виховувати і розвивати її, задовольняти потреби, рівень педагогічної культури та відповідального батьківства (*елементарний догляд, гарантія безпеки, емоційне тепло, стимулювання, життєві орієнтири, обмеження, стабільність*);
- фактори сім'ї та середовища, а саме: спектр навколишніх умов, які можуть як сприяти, так і перешкоджати функціонуванню сім'ї та розвитку кожного члена в ній (*історія сім'ї і її функціонування, родичі, житлово-побутові умови та ведення господарства, зайнятість, доходи, соціальна інтеграція сім'ї, наявність у громаді соціальної інфраструктури та підтримуючих сімейно-орієнтованих послуг тощо*).

У процедурі здійснення оцінки потреб розрізняють такі етапи: експрес-оцінка (звернення / направлення та збір первинної інформації), початкова оцінка, комплексна оцінка.

Експрес-оцінка розпочинається з моменту звернення члена сім'ї або представника організації, громади (триває не довше 1 дня). Її завданнями є з'ясування основної інформації про клієнта, його проблеми та потреби, причини звернення; уточнення (в разі потреби) інформації про клієнта та його оточення в інших відомствах; заповнення відповідної форми, ведення журналу звернень. Результатом експрес-оцінки може бути ухвалення рішення щодо необхідності проведення початкової оцінки чи переадресації звернення в разі загрози життю та здоров'ю клієнта – уживання негайних заходів.

Етап початкової оцінки передбачає збір та аналіз інформації, отриманої з різних джерел, стосовно незадоволення потреб члена сім'ї, що може вплинути на стан його здоров'я, перешкоджає розвитку чи може загрожувати життю (триває до 7 днів). У ході проведення початкової оцінки з'ясовується: чи члени сім'ї насправді потребує допомоги, соціального супроводу; чи є необхідність негайних дій; основні проблеми членів сім'ї, їх здатності реагувати на них та інші фактори; які є сильні сторони та невикористані ресурси; хто з найближчого оточення може позитивно впливати на вирішення проблеми; який мінімальний набір послуг необхідно надати членам сім'ї, у які терміни і в якій послідовності з метою відновлення здатності членів сім'ї самотійно функціонувати і забезпечувати свої потреби [2].

З моменту взяття сім'ї під соціальний супровід, окреслення прав і обов'язків членів сім'ї, розпочинається комплексна оцінка потреб (триває не більше 30 днів). Вона передбачає детальний аналіз потреб членів сім'ї, їх здатності задовольняти ці потреби, можливостей оточення та ресурсів громади щодо подолання складних життєвих обставин. При цьому з'ясовуються причини порушення прав клієнта, незадоволення його потреб; фактори, що негативно впливають на функціонування клієнта та його потенціал; особливості взаємодії клієнта в соціальному середовищі, його поведінки тощо. Комплексна оцінка зосереджується на максимальному виявленні та використанні в подальшій роботі сильних сторін членів сім'ї, активізації позитивного потенціалу родичів, громади, оскільки саме такий підхід сприяє ефективності планування соціальних послуг та проведення подальшої роботи [1].

Оцінка потреб створює реальну можливість розробити стратегію втручання в існуючу ситуацію з метою забезпечення інтересів членів сім'ї, яка опинилася у складних життєвих обставинах. Вона допомагає визначити пріоритетність дій стосовно ситуації членів сім'ї, соціальні послуги, що є прийнятними (зрозумілими й бажаними), активізувати власний потенціал членів сім'ї шляхом усвідомлення ситуації, потреб та засобів їх задоволення.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Визначте мету, завдання та типи оцінки.
2. Охарактеризуйте принципи та етапи здійснення оцінки потреб.
3. Проаналізуйте стандарти проведення оцінки потреб, умови здійснення якісної оцінки.
4. Визначте методи оцінювання в процесі здійснення оцінки потреб сім'ї.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Представити розгорнутий план оцінки потреб сім'ї, охарактеризувавши його методами, прийомами та засобами, які необхідні для співпраці зі спеціалістами різних соціальних агенцій у роботі з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах під час здійснення оцінки потреб сім'ї.

Завдання 2. Визначте індикатори, за допомогою яких можна проаналізувати кожен показник потреб. Охарактеризуйте вплив проблем на виникнення потреб у сім'ях. Схематично окресліть.

Завдання 3. Розробіть програму оцінки потреб сім'ї, у якій існує ризик передачі дитини до закладів для дітей-сиріт та дітей, які позбавлені батьківського піклування, сім'ї, у яких є неповнолітні одинокі матері (батьки), яким потрібна підтримка.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ

Семінарське заняття «Сучасний стан здійснення технології оцінки потреб сім'ї» проводиться за допомогою методу «килимok ідей», метою якого є формування умінь аналізу основних потреб членів сім'ї. У процесі семінарського заняття здобувачі здійснюють пошук можливих розв'язків стосовно задоволення потреб членів сім'ї, які опинилися у складних життєвих обставинах; аналізують причини та основні помилки, яких, на їх думку, може припускатися соціальний педагог при здійсненні оцінки потреб сім'ї; приймають рішення щодо методів соціально-педагогічної діагностики в процесі реалізації ролі організатора моніторингу. Метод «килимok ідей» застосовується ще й з метою зацікавлення здобувачів стосовно впровадження власних конкретних дій, необхідних для ефективного здійснення ролі організатора моніторингу в процесі технології оцінки потреб дитини та сім'ї.

ДЖЕРЕЛА

1. Белоліпцева О. В. Технологія оцінки потреб сім'ї у процесі роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах. *Соціально-педагогічна підтримка сім'ї з дитиною* : матеріали Всеукраїнського наук.-практ. семінару. Запоріжжя, 2014.

2. Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації : навч.-метод. комплекс / О. В. Безпалько, І. Д. Зверева, З. П. Кияниця, Ж. В. Петрочко та ін. / за ред. І. Д. Зверєвої, Ж. В. Петрочко. К. : Фенікс, 2007. 528 с

3. Кияниця З. П. Організаційно-педагогічні умови діяльності інтегрованих соціальних служб для вразливих сімей з дітьми : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. К. 2010. 380 с.

4. Петрочко Ж. В. Дитина у складних життєвих обставинах: соціально-педагогічне забезпечення прав : монографія. Рівне : О. Зень, 2010. 368 с.

Тема 9. Технологія ведення випадку в роботі фахівців соціальної сфери з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах

План

1. Ведення випадку як технологія роботи щодо розв'язання конкретної проблемної ситуації.
2. Етапи та принципи здійснення ведення випадку.

Ключові слова: ведення випадку, індивідуальна робота, вивчення ситуації.

Провідною технологією соціально-педагогічної роботи з конкретною проблемною ситуацією, у якій об'єднано й певний моніторинг ситуації, і залучення інших інституцій, і здійснення координації дій з метою розв'язання психологічних, міжособистісних, соціальних проблем клієнта, його оточення, визначено «ведення випадку».

Як зазначає І. Зверева, технологія ведення випадку є політехнологією, яка включає в себе технологію оцінки, раннього втручання, надання послуг [5, с. 30]. Дослідник Н. Комарова ведення випадку визначає як модель соціальної роботи, коли соціальний працівник відповідає не тільки за організацію, а й за надання послуг клієнтові, що можуть бути організовані різними установами [2, с. 50]. Завдання технології - розвиток здатності клієнта до подолання кризових ситуацій; створення ефективної системи надання соціальних послуг дитині та її сім'ї, сприяння розвитку такої системи; побудова зв'язків між клієнтами і системами, що надають послуги та володіють ресурсами тощо [3, с. 273].

Зазначимо, що сьогодні в Росії в теорії та практиці соціальної роботи використовується термін «індивідуальна робота з випадком» [4]; у США таку роботу визначено як метод індивідуальної соціальної допомоги, який має назву «робота з випадком». Так, Національною Асоціацією Соціальних працівників США встановлено, що в процесі здійснення роботи з випадком соціальний працівник виконує роль менеджера випадку, основною метою якого є організація та координація надання допомоги, забезпечення зворотного зв'язку між соціальним працівником та членами сім'ї.

Технологія ведення випадку розглядається нами як міждисциплінарна, інтегрована технологія, що враховує інші технології в роботі соціального педагога та об'єднує спільною діяльністю спеціалістів різних фахів з метою подолання складних життєвих обставин клієнта.

Технологія ведення випадку спрямована на забезпечення послідовності й доступності послуг з урахуванням відповідності їх інтенсивності до реальних потреб клієнтів та орієнтації на можливості, наявні ресурси стану системи соціального обслуговування, надання послуг.

Головна мета ведення випадку – оптимізувати функціонування клієнта, надати йому комплекс підтримуючих послуг та навчити його мобілізувати власні ресурси для самостійного подолання в подальшому складних життєвих обставин. Інакше кажучи, ця технологія повинна гарантувати максимальне

залучення клієнта до розв'язання власних проблем на всіх етапах ведення випадку.

За цією технологією робота з клієнтом передбачає здійснення таких етапів: вивчення та оцінку ситуації, подальшу розробку плану можливого вирішення проблеми, узгодження запропонованого плану з клієнтом, реалізацію певних дій, спрямованих на покращення ситуації. Необхідною позицією завершення роботи є аналіз реалізації плану дій та визначення результативності вжитих заходів.

Технологія ведення випадку передбачає певну послідовність дій.

1. Перший етап – вивчення ситуації. Оцінюється соціальна проблема й визначаються потреби клієнта, що передбачає реалізацію таких положень:

- оцінку потреб клієнта;
- розробку плану соціального супроводу;
- визначення пріоритетів у задоволенні потреб клієнта;
- якщо необхідно, визначається вартість послуг і джерела фінансування (по змозі).

Оцінка потреб клієнта передбачає аналіз особистості, міжособистісних стосунків, сім'ї, взаємодій із соціальним оточенням і чинниками, що його визначають. На цьому етапі особлива увага має бути приділена підготовці до надання конкретної допомоги, визначення кола першочергових проблем, залучення клієнта до прийняття рішень щодо необхідної соціальної допомоги.

2. Другий етап – безпосереднє надання послуг. На цьому етапі визначаються організації та спеціалісти, які будуть безпосередньо надавати послуги клієнту, характер і обсяг послуг, здійснюється безпосередня робота з клієнтом та оцінка ефективності заходів.

Соціальний працівник спільно з клієнтом, враховуючи специфіку й індивідуальні потреби особистості у вирішенні визначених проблем, вивчають можливі варіанти їх вирішення, різні шляхи досягнення успіху та вибирають найефективніші методи. Визначається відповідальність кожної із сторін – як працівника, так і клієнта, графік роботи, формулюються конкретні заходи та дати їх реалізації.

Основні принципи ведення випадку – міждисциплінарна та міжвідомча взаємодія й співпраця, спадковість результатів діяльності, формування особливої соціальної культури суспільства.

Цінність технології ведення випадку полягає саме в орієнтації на комплексний міждисциплінарний підхід у наданні соціальних послуг клієнтові. Послуги, які надаються в ході ведення випадку, здійснюються як однією службою, так і різними організаціями. Ведення випадку реалізується як на макро-, так і на мікрорівнях: вплив можливий і на рівні клієнта, і на рівні системи.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Дайте визначення поняттю «ведення випадку».
2. Визначте мету та завдання технології ведення випадку.
3. Охарактеризуйте етапи ведення випадку.

ПРАКТИЧНЕ ЗАВДАННЯ

Ознайомтесь з реальними проблемами сімей, які були зображені на фотокартках (матеріали з інтернету), та запропонуйте розв'язання проблеми у процесі ведення випадку, розробіть шляхи розвитку здатності членів сім'ї (яка була зображена на фото) до самостійного вирішення складних життєвих обставин. Робота над розбором кейса відбувається в малій групі складом 3-4 осіб.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ

Семінарське заняття «Соціальна робота менеджера випадку з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах», слід провести, використовуючи метод «Анкета «5 з 25»». Анкета «5 з 25» є методом поглибленого й упорядкованого дискутування обширного матеріалу, який навчає учасників аргументування, переконання, вислуховування партнерів і досягнення консенсусу, допомагає вибрати пріоритетне рішення після поглибленого аналізу всіх інших виборів і можливостей. Таке семінарське заняття передбачає дискусію над значенням реалізації усіх професійних ролей у процесі ведення випадку. Так, анкета містила 25 питань. Основні питання анкети стосувалися характерних ознак технології ведення випадку, основних форм та методів роботи під час ведення випадку. Кожен із учасників повинен спочатку сам вибрати 5 тверджень, а згодом переконати своїх колег щодо правильності свого вибору. Наприкінці представники групи презентують результати, а викладач дає детальний коментар кожного вибору. Зокрема, анкета містить такі запитання: ресурси громади в процесі реалізації технології ведення випадку; роль соціального педагога на етапі надання соціальних послуг у процесі ведення випадку; форми роботи, які використовує організатор моніторингу в процесі комплексної оцінки під час ведення випадку тощо.

ДЖЕРЕЛА

1. Кияниця З. П. Організаційно-педагогічні умови діяльності інтегрованих соціальних служб для вразливих сімей з дітьми : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. К., 2010. 380 с.
2. Комарова Н. М. Соціальний супровід як форма соціальної допомоги сім'ям, які взяли на виховання дитину-сироту : навч. посіб. Український соці-ум. К. : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2006. № 2. С. 49–58.
3. Петрочко Ж. В. «Дитина у складних життєвих обставинах: соціально-педагогічне забезпечення прав: монографія. Рівне : видавець О. Зень, 2010. 368 с.
4. Социальная педагогика : курс лекций / под общ. ред. М. А. Галагузовой. М. : Гуманит. издат. центр ВЛАДОС, 2000. 416 с.
5. Соціальна педагогіка : мала енциклопедія / за заг. ред. І. Д. Зверєвої. К. : Центр учб. л-ри, 2008. 336 с.

Тема 10. Міждисциплінарний підхід у роботі з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах

План

1. Міждисциплінарна робота – поняття та характеристика.
2. Принципи роботи в команді та типи взаємодії в ній.
3. Етапи роботи та роль фахівців соціальної сфери в роботі міждисциплінарної команди.

Ключові слова: міждисциплінарність, міждисциплінарний підхід, команда, принципи, інтегрованість.

Сучасні наукові дослідження наголошують на важливості та необхідності у процесі соціально-педагогічної роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах, переходу від департаменталізації до роботи за принципом міждисциплінарних команд, коли над подоланням складних життєвих обставин одночасно працюють спеціалісти різних агенцій та фахів, які поєднані в межах єдиної системи.

Термін «міждисциплінарна» робить наголос на інтеграції між компонентами й передбачає тісну та подовжену в часі взаємодію незалежних спеціалістів у процесі надання допомоги, що забезпечує планування послуг конкретніше та ефективніше.

Зокрема, міждисциплінарний підхід з надання соціальних послуг, відповідно до ЗУ «Про соціальні послуги», «Положення про Міністерство соціальної політики України», «Плану дій з реалізації Концепції реформування системи соціальних послуг на період до 2012 року», - це форма організації роботи територіального центру, що надає соціальні послуги особам, які перебувають у СЖО [2, 3, 4]. Надання соціальних послуг міждисциплінарною командою базується на принципах адресності та індивідуального підходу, доступності та відкритості, добровільності вибору отримання чи відмови від надання соціальних послуг, гуманності, комплексності, максимальної ефективності використання бюджетних коштів, законності, дотримання стандартів якості, конфіденційності, соціальної справедливості [7].

Дослідники О. Банас, Н. Венедиктова, Т. Семигіна акцентують увагу на тому, що оптимальним рішенням у підготовці соціальних педагогів до вирішення проблем сучасних сімей є формування умінь працювати в міждисциплінарній команді, визначаючи її як форму організації роботи в соціальних службах, коли експерти з різних галузей знань працюють скоординовано з надання послуг одному члену сім'ї [5].

Ми погоджуємося з думкою російських науковців М. Фірсової та Б. Шапіро, які стверджують, що міждисциплінарна команда – це сукупність незалежних експертів різних галузей знань. На думку вчених, члени міждисциплінарної команди працюють поряд, однак практично не разом. Внутрішні взаємозв'язки незалежних експертів у команді координуються одним лідером групи. До функцій лідера команди входить загальне керівництво,

координація роботи членів та визначення пакету послуг, що пропонуються конкретній сім'ї. Така команда працює на основі регулярних групових зустрічей, під час яких відбувається моніторинг і оцінювання виконаної роботи, представлення нових випадків [8].

Міждисциплінарна модель роботи передбачає реалізацію технології ведення випадку командою багатьох спеціалістів різних галузей знань, які працюють за складеним оптимальним та скоординованим планом надання соціальних послуг. На регулярних зустрічах міждисциплінарної команди обговорюють особливості випадку, процедуру його ведення. Члени міждисциплінарної команди для забезпечення комплексності соціальних послуг можуть взаємодіяти з представниками інших агенцій. Основні принципи функціонування такої команди – професіоналізм, інтеграція, колективна відповідальність [1, с. 159].

У такий спосіб вдається запобігти дублюванню послуг, хаотичності їх надання. Важливим принципом функціонування є врахування думки клієнта під час планування та надання йому соціальних послуг. Тому клієнт може брати участь у зустрічах міждисциплінарної команди як партнер. Головна роль менеджера випадку – координація роботи команди, а також представлення інтересів клієнта перед командою, захист його прав.

Для успішного вирішення складних життєвих обставин існують основні принципи роботи в команді:

- принцип членства (членом команди можна бути незалежно від того, чи є робота в команді основною діяльністю);
- принцип інтеграції (полягає в наявності в команді фахівців різних професій, чий знання та досвід покликані допомогти в досягненні єдиної мети);
- принцип колективної відповідальності (полягає в професійній та юридичній відповідальності кожного учасника групи за власні та групові рішення, за використання колективних ресурсів, найбільш ефективних для надання послуг клієнту).

Важливим фактором для розвитку є оцінювання роботи та можливостей команди. Щоб підтримувати ефективність роботи, команда має:

- визначати свій підхід до виміру якості роботи;
- установити необхідні стандарти;
- оцінювати процеси й результати;
- удосконалюватися.

У процесі соціально-педагогічної роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах, зустрічається такий типовий набір фахівців: соціальний працівник/педагог, психолог, спеціальні педагоги (дефектологи, логопед), представники правоохоронних органів, медичні працівники (профільні лікарі, наркологи), педагогічні працівники (учителі ЗНЗ, викладачі), представники громадських об'єднань та благодійних фондів, відділень міжнародних організацій.

Ідеальний склад команди передбачає належний етичний, статевий, віковий та кваліфікаційний баланс. Оптимальний розмір групи становить 6-10 осіб. Зі збільшенням чисельності деякі групи стають некерованими, їм важко досягти

згуртованості, деякі члени починають домінувати, а іншим важче брати активну участь у спільних справах, вони стають ізольованими.

Команда має спільні цілі для всіх її членів, однак зберігає особисту та індивідуальну відповідальність за кожним фахівцем і розподіляє об'єм діяльності так, щоб найкращим чином використати можливості кожного.

Кожна команда обирає для себе свій тип взаємодії, яку можна охарактеризувати за трьома рівнями.

Високий рівень – *інтегрованість* – усі члени команди працюють над спільними завданням таким чином, що ефективність кожного члена залежить від ефективності його колег (наприклад, робота команди з сім'єю, яка переживає кризу внаслідок народження дитини з розумовими вадами, або робота команди за програмами раннього втручання). Таку команду можна називати інтегрованою.

Середній рівень – *співробітництво* – кожен член команди має власне навантаження, хоча частина цього навантаження може бути розділена між колегами. Члени команди багато співпрацюють, але невеличкими групами, а не як ціла команда.

Низький рівень – *незалежність* – члени команди працюють індивідуально, не співпрацюючи або дуже мало співпрацюючи один з одним. Вони складають команду тільки через те, що мають одного керівника, відвідують групову супервізію або працюють у тому ж приміщенні. Прикладом такої незалежної команди можуть бути волонтери/працівники різних консультаційних служб в одній організації (правове консультування, психологічне консультування, консультування сімейного психолога, консультування соціального працівника) [6].

Команди можуть дотримуватися однакової стратегії при роботі з усіма клієнтами або розробляти стратегію взаємодії відповідно до кожного випадку. Якщо подивитись з позиції індивідуальної роботи з клієнтом, то всі члени команди спільно планують і виконують дії згідно з визначеними потребами клієнта. Командна робота дозволяє зробити глибшу оцінку потреб і можливостей людини з розумовою відсталістю, адже вона буде базуватися на оцінках багатьох фахівців. Також команда забезпечує доступ до ширшого діапазону ресурсів, що дозволить підвищити ефективність процесу втручання.

У загальних рисах складовими процесу роботи команди можна назвати такі етапи:

- представлення випадку;
- оцінювання потреб розумово відсталої особи та її родини, на основі якого спеціалісти згодом розробляють план втручання/догляду;
- обмін думками та обговорення ситуації;
- розподіл обов'язків між членами;
- планування втручання, результатом якого є розроблений план втручання, що повинен враховувати індивідуальні потреби кожного члена сім'ї, передбачити перелік послуг, які планується надавати;
- втручання;
- поточний моніторинг;
- аналіз та оцінка виконаної роботи;

- завершення роботи та/або стосунків з клієнтом [6].

Клієнти або члени їхньої сім'ї мають зустрічатися з усіма членами команди для обговорення етапів втручання, переліку послуг, умов їх надання та для укладення контракту. Це спрощує пошук згоди між фахівцями та клієнтом. Дії різних фахівців мають бути скоординовані та правильно інтерпретовані.

Координацію командної роботи можна доручити будь-якому фахівцеві, проте найчастіше таку роль виконує соціальний педагог. Участь соціального педагога в командній роботі в межах виконання плану догляду визначається такими трьома функціями:

1. Координація командної роботи – установа обміну інформацією між членами команди, щоб кожен знав, що він може робити в межах єдиної схеми. Це потребує загального розуміння цілей групи професіоналів, залучених до роботи, активізації їхніх знань і навичок, методів роботи, процесів у службах, у яких вони оперують. Важливо, щоб не було ігнорування або ізоляції професіоналами один одного, особливо коли люди з різних агенцій об'єднують свої зусилля в одну команду.

2. Єднальна ланка між командою та сім'єю, яка опинилася у складних життєвих обставинах. Для цього члену команди необхідно знати, який внесок робить кожен. Потрібно пам'ятати, що певні речі або терміни, які є зрозумілими для професіоналів, можуть лякати незрозумілістю членів сім'ї.

3. Зв'язок між клієнтом і системами ресурсів. Мається на увазі звичайне управління випадком. Для виконання цієї функції соціальному педагогу потрібно знати, які системи існують у громаді, у місті, що вони можуть запропонувати клієнту, чи підходять вони йому, яким чином можна встановити з ним ефективні зв'язки [24].

Співпраця професіоналів у міждисциплінарній команді складніша, ніж це може здатися на перший погляд. Варто враховувати негативні чинники, що можуть впливати на її роботу:

- недостатнє розуміння ролі інших професій;
- поганий зв'язок внаслідок відмінності професійних мов, використання різних понять для опису однакових речей;
- недостатня підтримка керівництвом спільної роботи і співробітництва;
- брак відкритості та відсутність бажання пояснювати свої професійні огляди;
- невміння слухати інших і віддавати перевагу потребам клієнта перед професійною самовпевненістю;
- небажання приділити час ознайомленню з поглядами інших, щоб зрозуміти розходження [9].

Знаючи ці чинники, можна уникнути багатьох непорозумінь. Перед початком спільних дій членам команди доцільно ретельно спланувати роботу і визначити правила взаємодії (наприклад, говорити зрозумілою мовою, ділитися спостереженнями, виділяти час для спілкування між собою тощо). Дотримання встановлених правил не гарантує, що команда буде працювати без конфліктів, проте їх виникнення можна розглядати як стимул до розвитку. Можливості

команди будуть розвиватися в міру того, як її члени будуть навчатися один в одного.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Опишіть модель міждисциплінарної роботи.
2. Назвіть принципи успішної командної роботи.
3. Опишіть склад команди при роботі з членами сімей, що опинилися у складних життєвих обставинах.
4. Які чинники можуть негативно позначитися на роботі команди.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Складіть портрет спеціалістів, які працюють у міждисциплінарній команді, обґрунтовуючи вибір професійно-особистісних якостей відповідно до кожного фахівця.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ

Семінарське заняття «Перспективи розвитку роботи соціального педагога у міждисциплінарній команді» проводиться у формі прес-конференції. Її учасники готують виступи за такими темами: «Принципи роботи в міждисциплінарній команді», «Запровадження міждисциплінарного підходу з надання соціальних послуг», «Інноваційні напрями роботи територіальних центрів у роботі з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах».

ДЖЕРЕЛА

1. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. І. Д. Звереві. 2-ге видання. К. Сімферополь : Універсум, 2013. 536 с.
2. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю : Закон України від 21.06.2001 № 2558-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text>.
3. Про соціальні послуги : Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>.
4. Соціальна робота з людьми, які живуть з ВІЛ/СНІДом : метод. посіб. для проведення курсів підвищення кваліфікації / Т. В. Семигіна, О. П. Банас, Н. К. Венедиктова. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006.
5. Супервізор у соціальній роботі : Супервізія догляду в громаді та стаціонарних установах / А. Браун, А. Боурн; пер. з англ. Т. Семигіної. К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2003. С. 165.
6. Управление случаем в социальных службах при междисциплинарном взаимодействии в решении проблем детей : учеб. пособ. / под ред. Салтиковой А. А. М. : Полиграф-сервис, 2005. 112 с.
7. Фирсов М. В. Психология социальной работы : содержание и методы психосоциальной практики : учеб. пособ. . М. : Академия, 2002. 328 с.
8. Tilbury D. Working with Mental Illness : A Community-based approach. London : Macmillan, 1993. 140 p., P. 72-74.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ РОБОТИ

Завдання 1. Проведіть дослідження, оформіть його у вигляді наукового звіту на одну із тем:

- «Особливості соціально-педагогічної роботи із сім'ями різних типів працівниками загальноосвітніх закладів у ХІХ столітті»,
- «Соціальне значення діяльності Товариства червоного хреста у здійсненні соціального супроводу сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах»,
- «Соціальний супровід сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах в процесі роботи в громаді»,
- «Залучення волонтерів у процесі здійснення соціального супроводу сімей різних типів у ХІХ столітті»,
- «Особливості соціального супроводу сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах в умовах реабілітаційних центрів»,
- «Взаємодія соціального педагога та працівників правоохоронних органів у процесі соціального супроводу сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах».

Завдання 2.

Підготуйте виступи та візьміть участь у круглому столі «Профілактика насильства у сім'ї», метою якого є формування практичних умінь та навичок роботи з жертвами сімейного насильства. Під час проведення круглого столу учасники поглиблюють свої знання щодо реалізації професійної ролі посередника та працівника з превенції; ознайомлюються з особливостями профілактичної роботи соціального педагога в загальноосвітньому закладі в процесі здійснення соціального супроводу сімей; досліджують вплив сучасного кіномистецтва, мультиплікації та іграшок на формування насильницької поведінки як фактору виникнення складних життєвих обставин в сім'ї; ознайомлюються з процедурою проведення соціального супроводу членів сім'ї, які є жертвами домашнього насильства.

Завдання 3. Заповніть таблицю. Запишіть основні місця здійснення соціального супроводу сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, перерахуйте та охарактеризуйте основні форми та методи роботи в залежності від місця здійснення соціального супроводу

Місце здійснення соціального супроводу ЦСССДМ, загальноосвітні навчальні заклади, реабілітаційні центри тощо	Основні форми роботи	Основні методи роботи

Завдання 4. Підготуйте реферати-довіді за такими темами:

- «Основні напрями діяльності сімейних соціальних працівників у США»,
- «Принципи соціального забезпечення сім'ї у США»,
- «Вплив консолідації між державними та громадськими соціальними закладами на стан вирішення сучасних проблем сімей у США»,
- «Діяльність центрів консультування сімей, які розпадаються, у США»,

- «Принципи сімейного обслуговування у США»,
- «Взаємодія соціального працівника та працівників навчальних закладів у процесі соціального супроводу сім'ї у Великій Британії»,
- «Державні програми, які забезпечують соціальний супровід сімей у Великій Британії»,
- «Соціальна політика Франції»,
- «Соціальний супровід сімей у Франції»,
- «Соціальні послуги сім'ям у процесі соціального супроводу сімей у Франції»,
- «Законодавче забезпечення соціального супроводу сімей у Німеччині»,
- «Діяльність соціальних служб Німеччини, щодо надання допомоги сім'ям»,
- «Сфери діяльності соціального педагога Німеччини щодо соціального супроводу сімей».

Завдання 5. Зробіть комплексну оцінку потреб сім'ї (тип сім'ї за вибором):

- багатодітної,
- малозабезпеченої,
- дискантної,
- трудових мігрантів,
- бездітної,
- іншої.

Завдання 6. Підготуйте есе на запропоновану тему: «Шляхи вирішення СЖО в сучасних сім'ях» або «Залучення міжнародних громадських організацій по роботі із сім'ями як умова подолання складних життєвих обставин в сучасному суспільстві».

Завдання 7. Складіть рекомендації для соціальних педагогів загальноосвітніх закладів щодо організації взаємодії дітей з сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, та їх батьків з соціальним педагогом в освітньому закладі.

Завдання 8. Побудуйте генограми, еко-карти сім'ї, карти соціального оточення, карти соціальних контактів власної сім'ї або за бажанням іншої.

Завдання 9. Заповніть таблицю, у якій описуються форми, методи роботи кожного спеціаліста з метою вирішення проблем сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Фахівець	Місце практичної діяльності	Форми роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах	Методи роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах

Кейси для здобувачів освіти спеціальності «Соціальна робота»

Шановний здобувач освіти!

Вашій увазі пропонується кілька ситуацій, які мали місце у реальному житті.

Запропонуйте свої варіанти вирішення цих проблем та завдань.

Завдання для вирішення проблемної ситуації

1. *Визначте мету, завдання роботи соціального педагога у вирішенні даної ситуації.*
2. *Визначте форми та методи роботи.*
3. *Охарактеризуйте технології соціально-педагогічної роботи у вирішенні зазначеної проблеми.*
4. *Визначте принципи роботи та спеціалістів міждисциплінарної команди у вирішенні даної ситуації.*

Ситуація 1. До соціального педагога звернулася матір, син якої навчається в 6 класі. Жінка розлучилася з чоловіком 5 років тому й батько дитини жодного разу з того часу не виявляв бажання бачитися з сином, жодної допомоги не надавав. Проте нещодавно колишній чоловік подав позов до суду, у якому він вимагає, щоб колишня дружина дозволила йому проводити час з сином щодня після школи по 4 години, а на вихідні забирати його до себе. Батько хлопчика стоїть на обліку в психоневрологічному диспансері у зв'язку із захворюванням нервової системи. Хлопчик не має бажання бачитися з батьком.

Ситуація 2. До соціального педагога звернувся класний керівник 2 класу. Учитель покаржилася на одного з учнів, який постійно порушує дисципліну: ображає однокласників, з дітьми на перервах не спілкується. Домашнє завдання виконує, проте ніколи не відповідає на уроках. А минулого тижня приніс до школи кошеня, яке зв'язав мотузкою та поклав у коробку з-під взуття. Матір хлопчика постійно працює, не маючи часу на виховання, а батько безробітний, проте вільний час проводить у компанії з горілкою.

Ситуація 3. До соціального педагога звернулася сусідка багатодітної родини Петренків. Жінка стверджує, що родина Петренків уже тривалий час перебуває за межею бідності. У сім'ї виховується четверо дітей дошкільного віку, молодшій дівчинці лише 4 місяці, мати не працює у зв'язку з перебуванням у декретній відпустці, а чоловік не має постійної роботи, досить рідко підробляє ремонтами квартир. Державну допомогу, яку вони отримують на дітей, родина витрачає на сплату кредиту за житло, у якому вони мешкають. Чоловік заборонив дружині звертатися до соціального педагога, пояснюючи це тим, що він сам упоратеться.

Ситуація 4. Учениця 10 класу Ольга звернулася до соціального педагога з проханням допомогти вирішити проблему. Родина дівчинки складається з батька, матері та її молодшої сестри віком 11 років. Батько багато років працював у Сибіру й лише рік як проживає разом з сім'єю. З того часу, як мати за станом здоров'я працює не в повний робочий день (жінка перенесла хіміотерапію), батько різко змінив ставлення до всієї родини загалом. На кожне прохання матері батько реагує криком, штовхає жінку, а останнього разу вдарив по голові та в груди. Молодшу доньку чоловік змушує перевдягатися при ньому, у тому числі й у спідню білизну. Коли ж батько почув розмову старшої доньки з матір'ю про те, що хлопець з сусіднього дому чіплявся до неї, чоловік звинуватив

у всьому дівчинку, погрожуючи, що жоден хлопець не має торкатися Ольги, лише він має право на це. Дівчина неодноразово просила матір звернутися до соціального педагога, проте жінка соромиться та боїться реакції чоловіка. Останньою краплею для Ольги стало те, що батько змусив старшу доньку дивитися разом з ним фільми сексуального характеру.

Ситуація 5. Жінка має трьох неповнолітніх доньок, старша з дівчаток Аліна 1996 р.н. проживає з бабусею в іншому селі, а молодші - разом з матір'ю. Батько менших доньок Ангеліни й Тетяни помер – мама отримує на них пенсію по втраті годувальника, а на Вікторію – державну допомогу як одинока мати. Ольга зловживає алкогольними напоями, не має постійної роботи, діти занедбані, не отримують достатньої материнської турботи та любові. Грошова допомога часто використовується не за призначенням, старша донька з бабусею взагалі її не отримують від матері, оскільки та проживала в іншому селі й за «особистими справами» їй ніколи було навідатись до рідних.

Ситуація 6. До районного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді надійшло повідомлення з жіночої консультації районної лікарні про породілля, яка опинилася у складних життєвих обставинах. При здійсненні соціального інспектування фахівцем із соціальної роботи районного центру соціальних служб було виявлено, що молода жінка з новонародженою дитиною проживала в жахливих умовах. У молодій мамі були відсутні навички догляду за дитиною. На подвір'ї був безлад, у приміщенні, де проживає сім'я, антисанітарні умови, дитина недоглянута. Саме умови проживання стали причиною відмови від дитини.

Ситуація 7. До міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді надійшла інформація від Служби (управління) у справах дітей про родину П., яка опинилась у складних життєвих обставинах. Усі складнощі в цій родині почалися після смерті матері дитини. Горе спіткало чоловіка: він почав усе частіше зловживати алкоголем, тамуючи свій біль, безпорадність та сум. Минали дні – і вже горілка була єдиною відрадою чоловіка. Дівчинка ж залишалася наодинці зі своїми ляльками, недоглянута, часто голодна. Можна сказати, що дитина одночасно втратила обох батьків: матір забрала смерть, а батька «забрав» алкоголь...

Ситуація 8. До шкільного соціального педагога звернулася одинока матір, яка сама виховує малолітнього сина. Зважаючи на те, що вони винаймають кімнату, мати працює на декількох роботах, щоб забезпечити достойне життя своїй дитині, хлопчик почав погано вчитись у школі, йому бракує уваги з боку матері, а ще й однокласники глузують над ним тому, що в нього немає батька, повноцінної сім'ї, як у інших. У хлопчика знизилась не тільки успішність, а ще й самооцінка.

Ситуація 9. До соціального педагога звернулася особа з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. У ході роботи з'ясувалося, що дівчина є матір'ю-одиначкою та самостійно виховує малолітнього сина. Самотня матір, не маючи підтримки від рідних, близьких, не знала куди їй звернутися за допомогою. Дівчинка стверджувала, що проживає в подруги, бо власного житла не має, навичкам по вихованню та догляду за сином не навчена, не має уявлення про планування та ведення домашнього господарства, психоемоційний стан близький до депресивного.

Ситуація 10. До соціального педагога звернулася за допомогою жінка, яка не змогла впоратися зі своїми проблемами наодинці. Жінка виховує двох дітей, старша донька - дитина-інвалід, молодшій виповнився 1 рік. Сім'я постійно потребує матеріальної допомоги на лікування старшої дитини. Батько не працює, мати не працює, бо доглядає за дітьми. Між батьками постійно виникають сварки. Останнім часом чоловік постійно підіймає руку на жінку, дітей узагалі не помічає.

Ситуація 11. Марія Іванівна знайшла в поштової скриньці запрошення фахівця з соціальної роботи, який приходив до неї як до матері-одиначки, що сама виховує дитину. Так, у ході бесіди вона розкрила таємницю своєї життєвої історії, знайшовши взаєморозуміння з фахівцем, – не приховувала жодних таємниць. Розповіла, що коли залишилася сама, вирішила подарувати материнську любов дитині, якій не пощастило зростати в сім'ї. Усиновивши хлопчика, вона ніби набула всього того, чого їй так не вистачало, але разом з тим з'явилися проблеми як матеріального характеру, так і в плані виховання та розвитку дитини. У сім'ї постійним явищем стали конфліктні ситуації, сварки щодо поведінки хлопчика в школі. Він як вдома, так і шкільному колективі на зауваження реагував погрозами покінчити життя самогубством.

Ситуація 12. У підлітковому віці Олена втратила батьків, після чого жила з бабусею. Створивши сім'ю, народила двох дітей, проте стосунки з чоловіком не склалися і пара вирішила розлучитися. Коли померла бабуся, жінка не змогла самостійно справитися з негараздами долі, а через деякий час колишній чоловік був засуджений. Залишившись без підтримки, Олена почала зловживати алкогольними напоями. Ситуація дійшла до того, що будинок спустошився, діти були занедбані та голодні.

Ситуація 13. Оксана живе разом з донькою – єдиною надією, що жевріє в її душі, тому що крім неї рідних більше нікого немає. Батьки жінки померли, коли їй було 4 роки, а чоловік покинув, коли дізнався, що вона вагітна. Жінка покладає великі надії на свою доньку Олесю і вважає її найціннішою людиною у світі. З самого народження вона оберігала доньку, зігрівала теплотою душі й віддавала всю любов свого материнського неосяжного серця. Оксана вважала, що така ідилія в стосунках буде завжди, але діти ростуть, і багато хто з них не спроможний оцінити те, що для них зробили батьки. Переломний період відбувся,

коли дівчинка вступила до коледжу, нові знайомства, новий колектив, виникли зовсім інші захоплення. Дівчинка перестала спілкуватися з матір'ю на особисті теми, на питання матері відповідала загальними фразами. «Бувало, сядеш з Олесею за чашкою гарячого запашного чаю і розмовляєш про все на світі, як справжні подруги, а зараз у нас такі стосунки, ніби ми чужі люди, і вечори, проведені з донечкою - немов просто сни!» - згадувала пані Оксана.

Ситуація 14. До соціального педагога звернулася жінка, яка, підбираючи слова, благала про допомогу. Вона не знала, з чого почати та як розповісти про свою біду. Її донька, якій 13 років, стала замкнутою, дратівливою, на всі материні спроби довідатися про причини такої поведінки відповідала самими грубощами. Однак материнське серце не знало спокою, і після чергового намагання дізнатися в доньки про те, що з нею сталося, дівчинка скупо розповіла про свої страждання. Виявилося, що в школі над нею знуцаються старшокласники, погрожуючи фізичним насиллям. Стурбована матір нічого більше не змогла дізнатися і, не на жарт перелякавшись за моральне та фізичне здоров'я донечки, звернулася по допомогу.

Ситуація 15. До соціального педагога звернулися сусіди громадянки О., яка проживає в квартирі бабусі з двома неповнолітніми дітьми, вагітна і, зі слів сусідів, має намір після народження дитини залишити її в пологовому будинку, тому що діти дуже маленькі і у квартирі мало місця. Було встановлено, що громадянка О. – одинока мати і батько її дитини не визнає свого батьківства.

Ситуація 15. До соціального педагога звернулася сусідка 18 - річного Артема. Жінка знайшла під дверима квартири Артема записку, яка випала з кишені хлопця, коли він шукав ключі. На аркуші паперу було написано: «Якщо мене не заберуть до армії, то я навмисно зроблю так, щоб мене засудили, аби тільки не жити у цьому страшному сні». У ході бесіди було з'ясовано, що матір та батька хлопця позбавили батьківських прав, опіку над Артемом узяла бабуся. Але бабуся недобросовісно ставилася до своїх обов'язків, вона почала пиячити, у будинку не прибирала, нових речей Артему не купувала та, зі слів сусідки, їсти їм було нічого.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексєєнко Т. Ф. Технології соціально-педагогічної роботи в територіальній громаді. Соціальна педагогіка : теорія і практика. 2004. № 2. С. 19–23.
2. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка : схеми, таблиці, коментарі : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К. : Центр навчальної літератури, 2009. 208 с.
3. Безпалько О. В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді: теоретико-методологічні основи : монографія. М-во освіти і науки України, Ін-т проблем виховання Академії педагогічних наук. К. : Наук. світ, 2006. 363 с.
4. Белоліпцева О. В. Соціально-педагогічна робота з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах. Науковий вісник Чернігівського державного педагогічного університету : зб. наук. пр. / гол. ред. М. О. Носко. Чернігів : ЧДПУ, 2011. Вип. 84. Педагогічні науки. С. 19 – 21.
5. Белоліпцева О. В. Історія розвитку мережі закладів соціально-педагогічної роботи з сім'ями в Україні. Вісник Запорізького національного університету : Педагогічна наука : зб. наук. ст. / гол. ред. Г. В. Локарева. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2011. С. 108 – 112.
6. Вайнола Р. Х. Технологізація соціально-педагогічної роботи: теорія та практика : навч. посіб. / за ред. С. О. Сисоєвої. К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. 134 с.
7. Веретенко Т. Г. Соціальний педагог. Соціальна педагогіка : мала енциклопедія / за ред. І. Д. Зверєвої. М-во освіти і науки України, Ін-т проблем виховання АПН України. К. : Центр учбової літератури, 2008. С. 249 – 250.
8. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави : твори в 30 т. К. 2-ге вид. т. 21. «Глобус». С. 23 – 171.
9. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. І. Д. Зверєвої. 2-ге вид. Сімферополь : Універсум, 2013. 536 с.
10. Завацька Л. М. Технології професійної діяльності соціального педагога : навч. посіб. для вищ. навч. закл. К. : Видавничий Дім «Слово», 2008. 240 с.
11. Заверико Н. В. Соціальна педагогіка : навч. посіб. К.: Видавничий Дім «Слово», 2011. 240 с.
12. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю : Закон України від 21.06.2001 № 2558-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text>.
13. Про соціальні послуги : Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>.
14. Збірник нормативно-правових актів з питань діяльності спеціалізованих закладів і формувань у сфері соціальної підтримки сім'ї, дітей та молоді / упоряд. Л. Є. Леонтєва, О. В. Вакуленко. К. : Держ. ін-т розвитку сім'ї та молоді, 2007. 280 с.

15. Зверева І. Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика : монографія. М-во освіти і науки України ; Ін-т проблем виховання Академії педагогічних наук. К. : Правда Ярославичів, 1998. 393 с.
16. Зверева І. Д. Соціальна робота з дітьми та молоддю (теоретико-методологічні аспекти) : навч. посіб. ч.1. Ужгород : УжНУ, 2000. 192 с.
17. Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації : навч.-метод. комплекс. О. В. Безпалько, І. Д. Зверева, З. П. Кияниця, Ж. В. Петрочко та ін. / за ред. І. Д. Зверєвої, Ж. В. Петрочко. К. : Фенікс, 2007. 528 с.
18. Капська А. Й. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи : модульний курс дистанційного навчання : навч. посібник / заг. ред. А. Й. Капської. К. : ДЦССМ, 2002. 164 с.
19. Кияниця З. П. Організаційно-педагогічні умови діяльності інтегрованих соціальних служб для вразливих сімей з дітьми : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. К., 2010. 380 с.
20. Комарова Н. М. Соціальний супровід як форма соціальної допомоги сім'ям, які взяли на виховання дитину-сироту : навч. посіб. Український соці-ум. К. : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2006. № 2. С. 49–58.
21. Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу : навч. посіб. К. : Наук. думка, 1966. 198 с.
22. Крип'якевич І. П. Історія української культури: зб. пр. К. : Либідь, 1999. 650 с.
23. Кубіцький С. О. «Історія соціальної роботи в зарубіжних країнах» в схемах і таблицях : навч. посіб. К : ДАККІМ, 2010. 124 с.
24. Малько А. О. Теоретико-методологічні основи розвитку соціальної педагогіки : монографія. Харків : ХДАК, 2004. 285 с.
25. Про затвердження Порядку здійснення соціального супроводу центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді сімей та осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах : наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 25.04.2008 №1795. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0471-08#Text> .
26. Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах : наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 14.06.2006 № 1983/388/452/221/556/596/106. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0824-06#Text> .
27. Про затвердження Стратегії розвитку системи соціальних послуг для сім'ї, дітей та молоді на 2009-2014 роки : наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 04.11.2008 № 4414. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v4414643-08#Text> .
28. Оцінка потреб дитини та її сім'ї : від теорії до практики : навч. посіб. у 2-х ч. / І. Д. Зверева, З. П. Кияниця, В. О. Кузьмінський, Ж. В. Петрочко. К. : «Кожній дитині», 2010. Ч.1. 228 с.
29. Оцінювання потреб клієнтів соціальних служб : метод. рек. для закладів і установ, що працюють із вразливими групами населення / авт.кол.: Н. Б. Бондаренко, О. В. Буднік, Л. П. Дума та ін. / за ред. Л. Л. Сідельнік. К. : ТОВ «ЛДЛ», 2007. 208 с.

30. Петрочко Ж. В. Основи соціально-правового захисту особистості : навч. посіб. К. : Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка, 2009. 348 с.
31. Петрочко Ж. В. Дитина у складних життєвих обставинах: соціально-педагогічне забезпечення прав: монографія. Рівне : видавець О. Зень, 2010. 368 с.
32. Поліщук Ю. Й. Соціально-педагогічна діяльність сучасних громадських молодіжних об'єднань в Україні : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05. Луганськ, 2006. 496 с.
33. Посібник з методики мультидисциплінарного ведення випадку при роботі з безпритульними, бездоглядними неповнолітніми дітьми. Організація «Право на здоров'я» / авт. кол.: А. В. Белякова, О. М. Боголюбова, О. А. Воробйовський та ін.]. К. : ТОВ «Стар-98», 2010. 68 с.
34. Представництво інтересів соціально вразливих дітей та сімей : навч. посіб. / за ред. Семигіної Т. В. К. : Четверта хвиля, 2004. 216 с.
35. Рассказова О. І. Технології соціально-педагогічної роботи : навч. програма для студ. спеціальності 6.010106 «Соціальна педагогіка» / уклад. Рассказова О. І. Харків : ХГП, 2007. 16 с.
36. Сімейне законодавство України : зб. законодавчих та підзаконних актів. К. : Атіка, 2003. 512 с.
37. Семигіна Т. В. Соціальна політика у глобальному вимірі : навч. посіб. / Т. В. Семигіна. К. : Пульсари, 2003. 251 с.
38. Соціальні служби – родинні : Розвиток нових підходів в Україні : навч. посіб. / за ред. І. М. Григи, Т. В. Семигіної. К. : , 2002. 128 с.
39. Соціальний супровід сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах : навчально-тренінговий модуль із підготовки спеціалістів центрів соц. служб для сім'ї, дітей та молоді / за ред. І. Д. Зверєвою, Ж. В. Петрочко. Київ : Держсоцслужба, 2008. 300 с.
40. Соціально-психологічний супровід сімей, що опинилися в складних життєвих ситуаціях : метод. реком. до проведення тренінгових занять / уклад. О.І. Марінушкіна, В. К. Щулкунова. Харків : ХОНМІБО, 2008. 80 с.
41. Створення та соціальний супровід прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу : навч.-метод. комплекс / за заг. ред. Г. М. Лактіонової, Ж. В. Петрочко. К. : Науковий світ, 2006. 270 с.
44. Семигіна Т. В. Сучасна соціальна робота. Київ: Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2020. 275с.
45. Соціальна робота з вимушеними переселенцями в сучасній Україні : монографія / Борисова О. В., Знаткова О. М., Кульга О. О., Нікітіна В. В.; Луган.нац.аграр.ун-т. : Київ: Видавничий дім «Кондор», 2019. 468 с.
46. Сучасна українська сім'я : медико-соціальні об'єкти: монографія / за ред. В. М. Лісового. Харків : Майдан, 2009. 268 с.
47. Сучасна сім'я та соціальні інституції: шляхи партнерської взаємодії : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (12 травня 2011 р.) / редкол. Л. Л. Хоружа, Г. М. Лактіонова, О. В. Безпалько. Київ : Київський університет імені Бориса Грінченка, 2011. 192 с.

48. Технології соціально-педагогічної роботи : навч. посіб. / О. В. Безпалько, Р. Х. Вайнола, Ж. В. Петрочко та ін. / за заг. ред. А. Й. Капської. К. : УДЦССМ, 2000. 372 с.
49. Технологія роботи з різними категоріями клієнтів центрів соціальних служб для молоді : метод. посіб. / С. В. Толстоухова, О. О. Яременко, О. В. Вакуленко. К. : ДЦССМ, 2003. 88 с.
50. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з сім'єю в Україні : теорія і методика : монографія. Харків : Нове слово, 2007. 395 с.
51. Харченко С. Я. Соціально-педагогічні технології : навч.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Луганськ : Альма-матер, 2005. 552 с.
52. Хоменко А. П. Сім'я в процесі перебудови : навч. посіб. Х. : Пролетар, 1930. 91 с.
53. Шулькевич О. К. Технологія соціальної роботи в зарубіжних країнах : навч. програма для студ. спеціальності 6.010106 «Соціальна педагогіка» / уклад. Шулькевич О. К.: Запоріжжя : ЗНУ, 2010. 15 с.
42. Ярошенко, А. О., Т. В. Семигіна, Н. В. Сухицька. Історія та теорія соціальної політики України: курс лекцій: навчальний посібник, 2018
43. Cohen N. Social Work in the American Tradition. Hinsdale, IL : Dryden Press, 1958. — 66 p.
44. Family Welfare Association of America, Committee on Relationship between Family and Children'Work / Preliminary Report, 1997. P. 25–26.
45. Hartman A. The family : A central focus for practice / A. Hartman // Social Work. 1994. P. 7–13.

Становлення соціально-педагогічної роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах, в історії Української держави

Об'єкти допомоги	Суб'єкти допомоги	Форми допомоги	Забезпечення сімейних функцій
1	2	3	4
<i>Період розвитку первісного суспільства</i>			
Члени роду.	Первісна община.	Забезпечення та контроль за спільним житлом та здобиччю.	Репродуктивна, комунікативна, господарсько-економічна.
Члени роду.	Ранньородова община.	Забезпечення та контроль за спільним житлом та здобиччю.	Репродуктивна, комунікативна, господарсько-економічна.
Члени роду.	Родова община.	Забезпечення та контроль за спільною власністю на знаряддя праці, продукти праці, землю.	Репродуктивна, комунікативна, господарсько-економічна.
Члени роду.	Сусідська община, релігійні установи.	Допомога в оволодінні різними ремеслами, контроль за спільним використанням робочої худоби, відстоювання інтересів калік.	Репродуктивна, комунікативна, господарсько-економічна, виховна.
<i>Період розвитку «Княжої доби»</i>			
Знедолені сім'ї; родини, де проживали старці та немічні; родини, які втратили годувальника; бідні родини.	Князь, церква, парафія, монастирі, громада.	Допомога у вигляді моральних приписів щодо збереження сім'ї за допомогою вінчання; відведення землі сім'ям, які терпіли злидні; улаштування на постій людей похилого віку, за якими члени родини не в змозі доглядати; розподіл десятини між сім'ями, де був низький рівень прибутків; забезпечення притулком родини, що зазнали лиха; навчання різним ремеслам.	Репродуктивна, комунікативна, господарсько-економічна, виховна.
<i>Період Литовсько-Польський.</i>			
Родини, де загинув годувальник; де один з членів сім'ї тяжко хворий; бідні родини.	Князь, громада, церква, братства.	Надання притулку родинам, які залишилися без домівки; надання матеріальної допомоги у вигляді насіння, харчів, будівельних матеріалів; поширення освіти серед дітей з бідних родин (безкоштовні уроки письма, читання, церковного співу); надання безкоштовної медичної допомоги; викуп бранців із татаро-турецької неволі.	Репродуктивна, комунікативна, господарсько-економічна, виховна.

Додаток А (продовження)

1	2	3	4
<i>Період Гетьманської доби</i>			
Родини, де доглядали людину похилого віку; родини, де один з членів сім'ї тяжко хворий; бідні родини.	Держава, церква, козацтво, громада, меценати, братства.	Матеріальна допомога у вигляді одягу, їжі; забезпечення освітою дітей з бідних родин (будівництво шкіл, де вивчалася крім письма та читання, ще й арифметика); улаштування людей похилого віку на проживання та забезпечення догляду за ними в разі якщо члени родини зайняті на відробітках; організація вільного часу дітей.	Репродуктивна, комунікативна, господарсько-економічна, виховна, рекреаційна.
<i>Період перебування України під владою Російської та Австрійської імперії</i>			
Знедолені сім'ї; родини, де проживали старці та немічні; родини, які втратили годувальника; бідні родини.	Держава, громада, церква, братські школи, меценати.	Контроль за вихованням дітей через дотримання обрядів, обов'язок вінчання; оплата учителів для дітей з бідних родин; оплата лікування для хронічно хворих з бідних сімей; надання одягу та солодощів на свята.	Репродуктивна, комунікативна, господарсько-економічна, виховна, рекреаційна.
<i>Радянський період</i>			
Сім'ї, де утримувався інвалід; сім'ї з низьким матеріальним забезпеченням; багатодітні сім'ї; молоді сім'ї.	Держава, фізичні особи (педагоги-організатори, вихователі кімнати школяра, керівники підліткових клубів).	Контроль за вільним часом та забезпечення організованого дозвілля дітей з сімей із низьким матеріальним забезпеченням (організація спортивних змагань, театральних вистав, прогулянок, відвідування різних гуртків); забезпечення безкоштовним харчуванням під час навчання; навчання інвалідів; допомога в працевлаштуванні; консультування молодих сімей.	Репродуктивна, комунікативна, господарсько-економічна, виховна, рекреаційна.
<i>Період становлення незалежності України в 90-х роках ХХ століття</i>			
Неблагополучні, конфліктні, аморальні, педагогічно некомпетентні, асоціальні, малозабезпечені, багатодітні, сім'ї, у складі яких є інваліди, сім'ї пенсіонерів тощо.	Держава, меценати, церква, соціальний педагог, педагогічні та медичні працівники, представники правоохоронних органів, громадські об'єднання тощо.	Матеріальна та психологічна допомога, соціальні послуги, консультування, захист інтересів сім'ї в органах державної влади.	Репродуктивна, комунікативна, господарсько-економічна, виховна, рекреаційна.

Додаток А (продовження)

1	2	4	4
<i>Період функціонування України як незалежної держави.</i>			
Сім'ї, які опинилися у складних життєвих обставинах (конфліктні ВІЛ/СНІД інфікованих, асоціальні, малозабезпечені, дискантні, трудових мігрантів тощо).	Держава, церква, соціальний педагог, педагогічні та медичні працівники, представники правоохоронних органів, громадські об'єднання, міжнародні фонди тощо.	Соціальне інспектування, соціальне діагностування, соціальний захист, надання соціальної допомоги, соціально-педагогічне консультування, соціально-педагогічна реабілітація, соціальна адаптація.	Репродуктивна, комунікативна, господарсько-економічна, виховна, рекреаційна.

Типологія сімей, що належать до таких, які опинилися у складних життєвих обставинах

АВТОРИ	ГРУПИ СІМЕЙ	ПРОБЛЕМИ СІМЕЙ У СЖО
1	2	3
Неблагополучні сім'ї		
А. Капська, І. Пінчук, С. Толстоухова.	- конфліктні; - асоціальні.	- втрата своїх виховних можливостей; - педагогічна занедбаність дітей.
В. Целуйко.	- конфліктні; - асоціальні; - аморальні; - сім'ї з недостатнім виховним ресурсом.	- порушення структури сім'ї; - знецінення або ігнорування основних сімейних функцій; - наявні або приховали дефекти виховання; - соціальні, правові, матеріальні, медичні, психологічні, та педагогічні проблеми.
Т. Шульга.	- малозабезпечені; - не адаптовані; - багатодітні.	- низький соціальний статус в різних сферах життєдіяльності; - не значні адаптативні можливості.
І. Зверева, Л. Коваль, С. Хлебик.	- сім'ї з низьким морально-культурним рівнем батьків; - сім'ї зі стійкими конфліктами у взаємостосунках між батьками та дітьми; - неповні сім'ї.	- зловживання спиртними напоями; - аморальний спосіб життя; - конфлікт з морально-правовими вимогами суспільства; - низька педагогічна культура.
Б. Алмазова, Г. Карпова, В. Ремсцова.	- зруйновані або неповні сім'ї; - конфліктні сім'ї; - морально неблагополучні сім'ї.	- недостатні виховні ресурси; - аморальна поведінка; - експлуатація в роботі, використання чужої праці.
Л. Алексєєв, Г. Бочкарьова, О. Туманова.	- конфліктні; - аморальні; - педагогічно некомпетентні; - асоціальні.	- байдужість та брутальність батьків; - неуважність відносно своїх дітей; - пригнічення волі дітей; - байдужість до потреб дитини при зовнішній благополучності відносин.
С. Трохимець.	- педагогічно некомпетентні; - малозабезпечені.	- байдуже ставлення до здоров'я, фізичного, духовного та морального розвитку дітей; - жорстоке поводження, різні види насильства над неповнолітніми; - зловживання батьками алкоголем, наркотичними, токсичними речовинами та їх аморальна поведінка; - втягування неповнолітніх до протиправної поведінки; - створення житлово-побутових, санітарно-гігієнічних умов, які загрожують здоров'ю та життю неповнолітніх

Додаток Б (продовження)

1	2	3
Функціонально неспроможні або, дисфункціональна, сім'ї		
А. Антонова, М. Мацковський, В. Медкова, І. Пінчук, А. Харчева.	<ul style="list-style-type: none"> - малозабезпечені; - неповні; - педагогічно некомпетентні; - конфліктні. 	- не виконання своїх функцій, що не дозволяє задовольнити найважливіші потреби кожного члена сім'ї.
О. Мороз, Г. Постолок, Т. Семигіна, О. Шипіленко.	<ul style="list-style-type: none"> - з дисгармонією в інтимних стосунках; - з психологічною несумісністю подружжя; - з низькою культурою спілкування, поганими умовами життя та ін. 	<ul style="list-style-type: none"> - порушення усіх сімейних функцій; - низький матеріальний стан; - батьківська некомпетентність.
І. Вишнева, О. Марінушкіна.	<ul style="list-style-type: none"> - багатодітні; - сім'ї, у складі яких є інваліди; - асоціальні; - сім'ї пенсіонерів. 	<ul style="list-style-type: none"> - низький прожитковий рівень; - алкоголізм сім'ї або одного з членів, наркоманія, проституція; - жорстокість, агресивність, грубість, конфліктність, ревності, подружня невірність, неврівноваженість; - хронічні інфекції і венеричні захворювання, психічні та сексуальні відхилення тощо.
Соціально дезадаптовані сім'ї		
І. Дементьєва, В. Москаленко, Л. Оліфіренко, В. Целуйко.	<ul style="list-style-type: none"> - у яких відсутнє власне житло та наявний низький прожитковий мінімум; - багатодітні, з прийомними дітьми; - гомосексуальні та полігамні союзи; - після розлучення; - добровільно бездітні; - де один з членів сім'ї злочинець; - з дітьми-інвалідами; - неповні, удівці. 	<ul style="list-style-type: none"> - соціальна дезадаптація членів родини; - нереалізація сімейних функцій в повному обсязі.
П. Павленок, М. Руднева.	- різні за соціальним положенням, благополуччям, складом, віком.	- неспроможність самостійно впоратися зі своїми обов'язками, вирішенням проблем і задоволенням потреб дітей.
І. Зверєва, З. Кияниця, В. Кузьмінський, Л. Ніколаєнко, Ж. Петрочко, Л. Стрига	<ul style="list-style-type: none"> - неповні - багатодітні; - девіантні; - студентські; - сім'ї, у складі яких є інвалід та ін. 	- неспроможність самостійно визначити необхідну послугу або вид допомоги.

Додаток Б (продовження)		
1	2	3
Сім'ї групи ризику		
Т. Шульга.	<ul style="list-style-type: none"> - в яких для одного чи обох з батьків цей шлюб повторний; - де застосовується насилля над дітьми; - з агресивним підлітком; - які перебувають за межею бідності; - безробітних; - з дітьми з обмеженими можливостями. 	<ul style="list-style-type: none"> - труднощі в процесі соціалізації членів сім'ї, які виникають у зв'язку з відсутністю умов для нормального психічного та фізичного розвитку дитини; - порушення прав членів сім'ї; - матеріальна незабезпеченість; - педагогічна некомпетентність батьків.
Л. Карцева.	<ul style="list-style-type: none"> - проблемні; - дезорганізовані; - кризові сім'ї; - у яких один чи двоє батьків виховувалися не в батьківській сім'ї; - після розлучення. 	<ul style="list-style-type: none"> - насилля над дітьми; - агресія з боку як батьків, так і дітей; - матеріальна незабезпеченість; - міжособистісні конфлікти.

Додаток В

Індивідуальна карта супроводження сім'ї

(Указується П. І. Б. або № персонального коду залежно від бажання клієнта) _____

I. Склад сім'ї (за таким порядком: діти, рідні батьки, нерідні батьки):

Член родини.

Вік.

Чим займаються.

Освіта.

II. У родині є (необхідне позначити):

1. Хворі діти.

2. Діти, що'стоять на обліку в РВВС.

3. Діти, що утікали з дому _____.

III. Оцінка матеріального становища родини (азначається один варіант оцінки):

1. Сім'я ні в чому собі не відмовляє.

2. Коштів достатньо, але зайвих немає.

3. Коштів вистачає тільки на найбільш необхідне.

4. Коштів постійно не вистачає, у тому числі й на харчування, незважаючи на економію витрат.

5. Сім'я отримує соціальну допомогу.

IV. Скільки часу батьки проводять з дітьми:

а) годин на день _____.

б) годин на тиждень _____.

V. Чи є у дитини (дітей) у квартирі місце, яке вона може вважати своїм і за стан якого несе відповідальність:

Характеристика місця	Так	Ні
письмовий стіл		
інше (вказати, що саме)		

VI. Як проводить родина вільний час (необхідне позначити):

1. Відвідує кінотеатри, концерти, театри.

2. Відвідує ринки, магазини.

3. Відпочиває на природі.

4. Відпочиває вдома (книги, телевізор, радіо, музика).

5. Навідується до родичів, друзів.

6. Відвідує дискотеки, клуби, танці.

7. Працює на земельній ділянці, дачі, їздить до села.

8. Практично не відпочиває.

9. Інше (що саме)_____.

*VII. Позашкільні заняття дітей до 16 років (гуртки, секції, студії, курси, інше):*_____

VIII. Робота, яку виконують діти вдома (необхідне позначити):

1. Прибирання квартири.

2. Приготування їжі.

3. Закупівля продуктів.

4. Прибирання сміття.

5. Миття посуду.

6. Інше (що саме)_____.

IX. Улітку діти (необхідне позначити):

1. Відпочивають у дитячих таборах, санаторіях.

2. Відпочивають у родичів у селі.

3. Допмагають працювати на дачі, городі.

4. Провели канікули вдома.

5. Інше (що саме)_____.

X. Консультацію якого фахівця відвідувач сподівається отримати.

XI. Які конкретно проблеми в сім'ї турбують відвідувача сьогодні:

-

-

-

XII. Чи звертався відвідувач зі своїми проблемами до інших установ?

*Якщо так, то які були результати:*_____.

*XIII. Чи потрібна консультація інших співробітників:*_____.

Навчальне видання

**РОБОТА ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ З
СІМ'ЯМИ, ЯКІ ОПИНИЛИСЯ
У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ**

**Навчально-методичний посібник
для здобувачів фахової передвищої освіти та першого (бакалаврського)
рівня вищої освіти**

**Укладачі: Белоліпцева Олена Василівна,
Петриченко Лариса Олексіївна,
Білозерова Маріанна Вікторівна.**

За редакцією авторів
